

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Η διαχείριση της μνήμης μιας εκτοπισμένης κοινότητας
Η περίπτωση της κατεχόμενης Ζώδιας στην Κύπρο

Διπλωματική Εργασία
Μαρίνα Κακουλλή

ΑΘΗΝΑ 2019

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρομάχη Γκαζή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια (Επιβλέπουσα)

Χρυσάνθη Αυλάμη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Εσθήρ Σολομών, Επίκουρη Καθηγήτρια

Copyright © Μαρίνα Κακουλλή, 2019.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη.....	5
Abstract.....	6
Μέρος Πρώτο	
1. Εισαγωγή.....	7
2. Μνήμες και έκθεση: Μία ανασκόπηση.....	9
2.1 Τι είναι μνήμη;.....	9
2.2 Γιατί θυμάμαι;.....	10
2.3 Μπορώ να ξεχάσω;.....	16
2.4 Εκθέτοντας τη μνημοσύνη.....	21
3. Η κοινότητα της Ζώδιας.....	31
Μέρος Δεύτερο	
1. Μεθοδολογία.....	37
1.1 Προετοιμασία.....	37
1.2 Προσέγγιση: Πώς προέκυψαν οι αφηγητές.....	38
1.3 Συνεντεύξεις.....	40
1.4 «Παρακαλώ κλείσε το μαγνητόφωνο» : Ζητήματα περιορισμών και δεοντολογίας.....	43
2. «Οι αφηγητές της Ζώδιας»: μπροστά και πίσω από τις λέξεις.....	45
2.1 Παιδική ματιά.....	45
2.2 Ενηλικίωση και καθημερινή ζωή.....	51
5.3 Δεσμοί κατοίκων.....	57
3. Έκθεση αρχείου και το θέατρο ντοκουμέντο.....	67
4. Ανακεφαλαίωση - Αντί Επιλόγου.....	72
Βιβλιογραφία.....	75
Παράρτημα.....	79

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους τους Ζωδιάτες που μου άνοιξαν τα σπίτια τους και μου εμπιστεύτηκαν τις αφηγήσεις τους. Χωρίς αυτούς η ολοκλήρωση της εργασίας θα ήταν αδύνατη. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερω την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου Ανδρομάχη Γκαζή για την άμεση βοήθεια της, την καθοδήγηση και την επιμονή της.

Μεγάλο ευχαριστώ στη φίλη μου Νικολέτα Πουλλή για τον σχεδιασμό του εξωφύλλου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους και την οικογένεια μου για την καθημερινή τους στήριξη. Ιδιαίτερο ευχαριστώ στην αδερφή μου Μαριλένα που στάθηκε δίπλα μου σε κάθε βήμα παραμερίζοντας δικές της υποχρεώσεις και στην μητέρα μου Παρασκευή που με βοήθησε στον εντοπισμό των αφηγητών.

Ένα τελικό ευχαριστώ στον παππού μου Αντρέα που δεν βρίσκεται πια στη ζωή. Μέσα από τις αφηγήσεις του γνώρισα τη Ζώδια.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία σκιαγραφεί τη συλλογική μνήμη της κοινότητας της Ζώδιας στην Κύπρο μέσω προφορικών μαρτυριών. Η Ζώδια είναι χωριό της κατεχόμενης επαρχίας Λευκωσίας και αποτελείται από δύο κοινότητες: την Πάνω και την Κάτω Ζώδια. Οι Ζωδιάτες εγκατέλειψαν τις κοινότητες το 1974 εξαιτίας της τουρκικής εισβολής. Με βάση τις θεωρίες μνήμης, τις έννοιες της «δύσκολης κληρονομιάς», του «τραύματος» και της «ταυτότητας» αλλά και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις της προφορικής ιστορίας συλλέχθηκαν 30 αφηγήσεις ζωής από κατοίκους της Ζώδιας που αφορούν την ζωή στην κοινότητα πριν το 1974. Μέσα από τις αφηγήσεις ανακαλύπτονται ιστορικά, πολιτισμικά αλλά και καθημερινά στοιχεία της ζωής των Ζωδιατών. Με τη συλλογή των αφηγήσεων, δημιουργήθηκε το αρχείο των αφηγητών της Ζώδιας. Ως κατάλληλος τρόπος αξιοποίησης του παρόντος αρχείου προτείνεται το θέατρο ντοκουμέντο και οι πρακτικές του.

Λέξεις Κλειδιά: Ζώδια, συλλογική μνήμη, πολιτιστική μνήμη, προφορική ιστορία, ιστορία κοινότητας.

Abstract

The present study outlines the “collective memory” of the community of Zodia in Cyprus through oral testimonies. Zodia is a village located in the occupied province of Nicosia. The village is composed by two communities, the Upper community and the Lower community of Zodia (Pano Zodia, Kato Zodia). People of the Zodia were forced to abandon their communities in 1974 as a result of the Turkish invasion to the island. Based on “memory theories”, the concepts of “difficult heritage”, “trauma” and “identity” as well as the methodological approach of oral history, 30 life narrations were collected from Zodia inhabitants regarding the life of the community prior to 1974. The life narrations that people of Zodia shared during the interviews, revealed some important historic, cultural and daily elements during their lifetime in the village. By collecting the oral testimonies the narrators’ archive was created. The “documentary theater” and its practices are proposed as an appropriate way of displaying this archive.

Key words: Zodia, collective memory, cultural memory, oral history, community history

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Εισαγωγή

Η προφορική ιστορία και η διαχείριση της μνήμης απασχολεί σε μεγάλο βαθμό την επιστημονική κοινότητα (ιστορικούς, εθνολόγους, κοινωνιολόγους και μουσειολόγους). Έρχεται στο προσκήνιο για να φέρει και να επαναπροσδιορίσει αφηγήματα, να καλύψει κενά και να συνδέσει γενεές και γεγονότα. Η προφορική ιστορία έχει τη δυνατότητα να καταρρίψει τις νοητές γραμμές μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, αφού, με όχημα τη μνήμη, καταφέρνει να δημιουργήσει σχέσεις συνέχειας, μεταφέροντας την «άυλη» υπόσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις επόμενες γενιές. Το άτομο έχει ανάγκη να γνωρίζει τις καταβολές του, τις ρίζες και την παράδοσή του για να δημιουργήσει και να διατηρήσει την ταυτότητά του. Έτσι, η παρόρμηση να γνωρίσω τις καταβολές μου και την ιστορία της κοινότητας της Ζώδιας από την οποία κατάγομαι οδήγησαν στην επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας.

Η Ζώδια βρίσκεται στην περιοχή της κατεχόμενης Λευκωσίας στην Κύπρο. Εγκαταλείφθηκε από τους 6000 κατοίκους της το 1974, μετά την τουρκική εισβολή. Από τότε η κοινότητα διασκορπίστηκε στην ελεύθερη περιοχή του νησιού, αλλά και στο εξωτερικό, με αποτέλεσμα την διακοπή των άμεσων επαφών μεταξύ των κατοίκων, σηματοδοτώντας έτσι το τέλος της Ζώδιας που γνώριζαν. Παρόλ' αυτά, οι μνήμες παραμένουν χαραγμένες και διατηρούν τη Ζώδια ζωντανή μέσα από τις αναμνήσεις των κατοίκων της και τις αφηγήσεις στους απογόνους τους. Μέσα από την εργασία επιχειρήθηκε ο εντοπισμός ατόμων που έχουν μνήμες από τη ζωή στην κοινότητα, με στόχο να καταγραφούν αναμνήσεις τους και να παρουσιαστεί η ζωή των κατοίκων του χωριού πριν το 1974.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται συζήτηση για τη λειτουργία της μνήμης και της λήθης και της συμβολής των δύο στην δημιουργία ταυτοτήτων. Παράλληλα, συζητούνται οι έννοιες της «δύσκολης κληρονομιάς» και του «τραύματος», μια και η εργασία ασχολείται με την περίπτωση μίας κοινότητας που εκτοπίστηκε εξαιτίας του πολέμου. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι λόγοι ανάπτυξης και διάδοσης της προφορικής ιστορίας, καθώς και τρόποι χρήσης αρχείων προφορικών μαρτυριών από μουσεία και καλλιτέχνες. Ακολουθεί βιβλιογραφική επισκόπηση της ιστορίας της κοινότητας της

Ζώδια. Το δεύτερο μέρος της εργασίας παρουσιάζει το εμπειρικό κομμάτι της έρευνας. Αρχικά παρουσιάζονται η μέθοδος συλλογής των συνεντεύξεων, οι περιορισμοί και τα ηθικά διλήμματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της καταγραφής των αφηγήσεων. Ακολουθεί η παρουσίαση αντιπροσωπευτικών αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις ούτως ώστε να σκιαγραφηθεί η ζωή στην κοινότητα. Τέλος, προτείνεται το θέατρο ντοκουμέντο ως κατάλληλο μέσο δημιουργικής έκθεσης του αρχείου των αφηγητών της Ζώδιας.

2. Μνήμες και έκθεση: Μία ανασκόπηση

2.1 Τι είναι μνήμη;

Κατά την γνωστική προσέγγιση, ως μνήμη ορίζεται η συγκράτηση εμπειρίας ή μάθησης στην οποία εντάσσεται και η αισθητήρια μνήμη με την οποία το άτομο αποθηκεύει πληροφορίες μέσω των αισθήσεων, όπως μυρωδιές και ήχους (Cassells, 1995).

Η *κωδικοποίηση* αποτελεί το πρώτο και σημαντικότερο στάδιο για την μακρόχρονη λειτουργία της μνήμης. Δεν κωδικοποιούνται μόνο λέξεις ή φράσεις, αλλά και το πλαίσιο αναφοράς στο οποίο εντάσσονται. Χωρίς την κωδικοποίηση δεν μπορεί να υπάρξει το επόμενο στάδιο της *αποθήκευσης*. Γι' αυτό το λόγο, κάποιες πληροφορίες δεν αφήνουν κανένα μνημονικό ίχνος. Παρόλ' αυτά, η μακροπρόθεσμη μνήμη έχει τεράστια χωρητικότητα και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι δυνατή η σχέση συνέχειας με το παρελθόν και το παρόν. Το τρίτο και τελευταίο στάδιο είναι η *ανάπλαση*, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζονται οι πληροφορίες που αποθηκεύτηκαν στην μακροπρόθεσμη μνήμη.

Ο Connerton (1989), ορίζοντας τη γνωστική προσέγγιση της μνήμης, αναφέρεται σε λειτουργίες, όπως οι αριθμοί και οι λέξεις, οι οποίες δεν είναι παρελθοντικές, αλλά τις έμαθε το άτομο στο παρελθόν. Ωστόσο, η γνωστική μνήμη, σε αντίθεση με τις κατηγορίες μνήμης που θα μελετήσουμε στη συνέχεια, δεν απαιτεί την ενθύμηση του πλαισίου μέσα στο οποίο το άτομο κωδικοποίησε το γνωστικό ερέθισμα, αφού είναι σε θέση να το ανακαλέσει ανά πάσα στιγμή. Ο Connerton εντάσσει στην προσέγγισή του και τον όρο «μνήμη της συνήθειας», ο οποίος αναφέρεται στην ικανότητα αναπαραγωγής δραστηριοτήτων όπως το διάβασμα, το περπάτημα, το ποδήλατο. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, το άτομο δεν χρειάζεται να θυμάται το πλαίσιο μέσα στο οποίο αφομοίωσε τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, ειδικότερα αν η αφομοίωση έγινε στο μέγιστο βαθμό. Σε περίπτωση δυσκολίας μάθησης της δραστηριότητας υπάρχει πιθανότητα το άτομο να ανατρέξει σε προηγούμενες αναμνήσεις της.

Παρόλο που πολλές από τις λειτουργίες της μνήμης που αναφέρθηκαν παραπάνω θα τις συναντήσουμε στην πορεία της εργασίας, η μνήμη δεν μπορεί να περιοριστεί και να κατανοηθεί

μόνον στο πλαίσιο των λειτουργιών ανάπλασής της. Πρέπει να συνυπολογιστεί σε σχέση με το ίδιο το άτομο, τις ανάγκες του, τη σύσταση της ομάδας και της κοινωνίας στην οποία εντάσσεται. Με λίγα λόγια, η μνήμη αφορά τη διάδραση, την επικοινωνία και την ταυτότητα. Κατά τον Assman (2008: 144), «η μνήμη είναι γνώση με δείκτη ταυτότητας».

2.2 Γιατί θυμάμαι;

Θα μπορούσαμε, άραγε, ποτέ να ανακαλέσουμε τις αναμνήσεις μας, χωρίς αυτές να προκύπτουν σε συνάρτηση με άλλα πρόσωπα, μέρη και καταστάσεις; Είναι δυνατόν να θυμηθούμε τα σχολικά χρόνια, χωρίς να εμπλέκονται στην ανάμνηση συμμαθητές, δάσκαλοι, χρονική περίοδος ή ο χώρος του σχολείου; Θα υπήρχε η προσωπική-ατομική μνήμη, χωρίς να είναι απαραίτητη προϋπόθεση η συλλογική; Εάν υποθέσουμε πως η απάντηση είναι θετική, τότε οι αναμνήσεις θα αναπαριστάνονταν σε ένα μαύρο κουτί στο οποίο θα κυριαρχούσε μόνον ο εαυτός μας, χωρίς επιρροές από τις αισθήσεις, χωρίς κοινωνικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο, χωρίς την ένταξη στην ομάδα, το σύνολο, τον χώρο ή το χρόνο. Κάτι τέτοιο φαντάζει ακατόρθωτο. Ο άνθρωπος μαθαίνει, εξελίσσεται, αποκτά εμπειρίες και δρα μέσα σε κοινωνικά σύνολα, ακόμα και όταν επιλέγει να διαχωρίσει τον εαυτό του από αυτά.

Κατά τον Halbwachs (2013), δεν υπάρχουμε ποτέ μόνοι, αφού ακόμα και με την απουσία της φυσικής υπόστασης του άλλου, αυτός έχει εντυπωθεί μέσα μας. Έχουμε διαμορφώσει τον εαυτό μας ανάλογα με τις σχέσεις και τις μνήμες που δημιουργήθηκαν με αυτόν. Η ύπαρξη του άλλου μπορεί να ορίζεται ως φυσική ή ως συμβολική. Σε στιγμές απόλυτης μοναξιάς μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εμπειρίες που συλλέγονται και θα προκύψουν στο μέλλον ως αναμνήσεις είναι απόλυτα ατομικές. Η μοναξιά, όμως, αλλά και η διαδικασία απόκτησης της όποιας εμπειρίας, σχετίζεται πάντοτε με την απουσία των άλλων. Για παράδειγμα, ο Halbwachs αναφέρεται σε ένα παιδί που χάνεται σε ένα δάσος μακριά από την οικογένειά του. Ο φόβος και η ανάμνηση προκύπτει από την απουσία του οικογενειακού κύκλου ή, αλλιώς, της ομάδας της οικογένειας. Ο Halbwachs υποστηρίζει ότι οι άλλοι δεν διαμορφώνουν μόνο τις αναμνήσεις μας, αλλά είναι η αιτία που λειτουργεί η μνήμη και η ανάκληση, αφού τις περισσότερες φορές θυμόμαστε επειδή κάποιος άλλος το ζήτησε ή φανταζόμαστε ότι θα το ζητήσει. Η μνήμη μας λειτουργεί για να συμπληρώσει την μνήμη των άλλων.

Αντίστοιχα, γεγονότα τα οποία οι ίδιοι έχουμε «διαγράψει» από τη μνήμη μας, επανέρχονται ανακατασκευασμένα από τη μνήμη κάποιου άλλου. Μπορούμε να σκεφτούμε την πρώτη μέρα στο σχολείο. Είναι βέβαιο ότι υπήρξε, αλλά πολύ πιθανόν να μην έχει αφήσει μνημονικό ίχνος. Παρόλ' αυτά, ένα συγγενικό πρόσωπο μπορεί να την ανακαλέσει μέσα από τη δική του οπτική, το δικό του πρίσμα, παρόλο που η ανάμνηση αφορά εμάς αποκλειστικά.

Ο άνθρωπος υπάρχει σε ομάδες, παροδικές ή μόνιμες, ιδεατές ή πραγματικές και με αυτό τον τρόπο προκύπτει η ιδέα της συλλογικής μνήμης, την οποία προτείνει ο Halbwachs (2013). Ως «ομάδα» μπορεί να οριστεί η παροδική συντροφιά πέντε ατόμων σε καλοκαιρινές διακοπές, αλλά και η σταθερή δομή της οικογένειας, μίας πόλης, ενός ζευγαριού. Επομένως, το ένα σύνολο εμπλέκεται στο άλλο και το άτομο μετέχει ταυτόχρονα σε άπειρες ομάδες, διαμορφώνοντας αναμνήσεις, ιδέες, χαρακτήρα και ταυτότητα. Παρόλ' αυτά, η ατομική μνήμη δεν αναιρείται. Όπως σημειώνει ο Halbwachs (2013: 75), οι αναμνήσεις οργανώνονται: α) γύρω από ένα πρόσωπο το οποίο τις ανακαλεί μέσα από το δικό του πρίσμα, άρα λειτουργεί η ατομική μνήμη, β) γύρω από μία ομάδα με αποτέλεσμα να ενεργοποιείται η συλλογική μνήμη.

Κατά τον Connerton (1989: 22), η ατομική μνήμη αφορά την ικανότητα του ατόμου να αναγνωρίζει τον εαυτό του και τις πράξεις του στο παρελθόν από την απόσταση που του προσφέρει το παρόν. Το είδος αυτό της μνήμης προσφέρει στο άτομο την ικανότητα να αναγνωρίσει προσωπικά συναισθήματα τα οποία δεν θα μπορούσε να αναγνωρίσει κάποιος άλλος, όπως οι τύψεις και οι ενοχές. Άρα, το άτομο ενεργεί με δύο είδη μνήμης, τα οποία όμως διαμορφώνουν και δύο αντιθετικές τάσεις. Από τη μία το άτομο επικεντρώνεται στην προσωπικότητα του, το χαρακτήρα και τη ζωή του και από την άλλη λειτουργεί ως μέλος μιας ομάδας με απρόσωπες αναμνήσεις που αφορούν το κοινωνικό σύνολο στο οποίο μετέχει. Οι δύο αυτοί τύποι δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται και συγχέονται. Ειδικότερα, η ατομική μνήμη πολλές φορές συμπληρώνει τα κενά της δανειζόμενη από τη συλλογική, ενώ η συλλογική διαχέεται ανάμεσα στις ατομικές μνήμες και τα πλαίσια της ομάδας που τη δημιουργούν. Άρα, ατομική και συλλογική μνήμη λειτουργούν ως μία ολότητα με την ατομική να προσθέτει τις προσωπικές διακυμάνσεις στις συλλογικές εμπειρίες.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Μαντόγλου (2012: 46), «κάθε ατομική μνήμη είναι η ενόραση μίας συλλογικής». Κατά την Γκαζή (2010: 347), ο όρος «συλλογική» μνήμη είναι καταχρηστικός, καθώς μπορεί η ομάδα να έζησε το ίδιο γεγονός την ίδια χρονική στιγμή, αλλά το κάθε άτομο θα το θυμηθεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Αυτό προκύπτει από τα διαφορετικά

κοινωνικά πλαίσια στα οποία μετέχουν τα άτομα, τόσο κατά τη διάρκεια του γεγονότος, όσο και κατά τη διάρκεια ανάκλησής του.

Λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνία, ο Halbwachs (2013 β) κατηγοριοποίησε τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία εγγράφεται η μνήμη σε χωρικά, χρονικά και γλωσσικά. Τα πλαίσια αυτά διέπουν κάθε ανθρώπινη οντότητα. Παράδειγμα τέτοιων πλαισίων αποτελούν η οικογένεια, ο επαγγελματικός χώρος, η κοινωνική τάξη, οι θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις. Κάθε ένα από αυτά τα πλαίσια ρυθμίζεται από τις προσωπικές αξίες, τις πεποιθήσεις και τις προτιμήσεις που προκύπτουν από το κοινωνικό σύστημα στο οποίο συμμετέχουμε (Μαντόγλου, 2010: 128). Εάν αποδεχτούμε το συλλογισμό του Halbwachs περί απόλυτης εξάρτησης της ατομικής μνήμης από τους «άλλους» και την αδιάκοπη ύπαρξη της «συλλογικής» μνήμης και των κοινωνικών πλαισίων της, τότε είναι ξεκάθαρο ότι η μνήμη αποτελεί κοινωνική κατασκευή. Οι «άλλοι», ο εαυτός και οι ομάδες εγγράφονται πάντα στο πλαίσιο μίας κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η μνήμη είναι βασισμένη στην επικοινωνία και στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Κάποιοι, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι εάν ο άνθρωπος δεν υπήρχε σε κοινωνικό πλαίσιο θα ήταν αμνήμων, αφού η συγκεκριμένη λειτουργία δεν θα χρειαζόταν. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να εξακριβωθεί. Εντούτοις, είναι βέβαιο ότι η μνήμη επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες οι οποίοι τη διαμορφώνουν. Η έννοια της «κοινωνικής μνήμης» είναι ο συνδυαστικός κρίκος ανάμεσα στη συλλογική, στην ατομική μνήμη και στην παράδοση, ενώ είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις «κοινωνικές αναπαραστάσεις» (Μαντόγλου, 2010). Ως «κοινωνική αναπαράσταση» ορίζονται οι κοινωνικά κατασκευασμένες σκέψεις που περιλαμβάνουν στάσεις, πεποιθήσεις, αξίες, στερεότυπα, πληροφορίες και εικόνες στενά συνδεδεμένες με τον κοινωνικό χώρο και χρόνο στον οποίον συντίθενται. Με άλλα λόγια, αποτελούν έναν τρόπο διατήρησης και διαμόρφωσης της ταυτότητας της εκάστοτε ομάδας η οποία τις παράγει ούτως ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τα πιστεύω της. Πολλοί ορίζουν την κοινωνική μνήμη ως το σύνολο των κοινωνικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος, ενώ άλλοι διαχωρίζουν τις δύο έννοιες, θεωρώντας την κοινωνική μνήμη ως την κοινή ανάγνωση της ομάδας σε σχέση με το παρελθόν (Μαντόγλου, 2012: 51-52). Σε κάθε περίπτωση κοινωνικές μνήμες και αναπαραστάσεις διατηρούν αλληλένδετη σχέση και αλληλο-διαμορφώνονται.

Θα μπορούσε, όμως, να υπάρξει μνήμη χωρίς την έννοια του χρόνου και του χώρου; Μήπως ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν τους σημαντικότερους κοινωνικούς παράγοντες διαμόρφωσης των κοινωνικών πλαισίων της μνήμης και αναπαράστασης; Κατά τον Halbwachs (2013: 154), «ο χρόνος

δεν είναι πραγματικός παρά στο μέτρο που υπάρχει περιεχόμενο, δηλαδή εκεί που προσφέρει υλικό γεγονότων στη σκέψη». Το περιεχόμενο αυτό που κάνει το χρόνο υπαρκτό είναι η μνήμη, αφού η ενθύμηση αφορά αυτό που ορίσαμε ως παρελθόν και είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη παρόντος και μέλλοντος. Με αυτή τη λογική, η Μαντόγλου (2012: 89) αναφέρει την έννοια της «χρονικής μνήμης», δηλαδή την τοποθέτηση των παρελθοντικών ενθυμήσεων χρονικά, και την απαραίτητη προϋπόθεση του χρόνου στη διαμόρφωσή της. Αυτή η διαμόρφωση προκύπτει από α) το παρελθόν της ενθύμησης, β) την προσδοκία του μέλλοντος, γ) το παρόν της δράσης. Σε συνέχεια της σκέψης του περί συλλογικής μνήμης, ο Halbwachs (2013: 113) προχώρησε στην έννοια του «συλλογικού χρόνου», ο οποίος ταξινομείται με βάση τις συνήθειες κάθε ομάδας και η αντίληψή του αφορά συλλογική υπόθεση. Αρκεί να σκεφτούμε την κοινωνικά δημιουργημένη, σταθερή οργάνωση και δομή του χρόνου που εμπεριέχει κοινές μέρες για μεγάλο σύνολο ομάδων, όπως η μέρα και η νύχτα ως έννοιες, οι αργίες, οι μέρες εργασίας κ.ο.κ. Σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να μιλήσουμε για την «κοινωνική διαίρεση» του χρόνου, η οποία προκύπτει από την ανάγκη του ανθρώπου να συντονίσει όλες τις ατομικές συνειδήσεις σε κοινά αδιαμφισβήτητα σημεία, όπως τα αστέρια και οι δείκτες του ρολογιού, ενώ υπάρχουν και οι εσωτερικοί, προσωπικοί ρυθμοί που διαφέρουν από άτομο σε άτομο. Στην κοινωνικά κατασκευασμένη χρονική δομή περιλαμβάνεται η προσωπική συνείδηση, αφού, ανάλογα με την ατομική αντίληψη, ο άνθρωπος μπορεί να προσλαμβάνει διαφορετικά το πέρασμα του χρόνου. Άλλοτε ο χρόνος δεν είναι αρκετός και άλλοτε υπάρχει η ανυπομονησία της περάτωσής του. Άρα, υπάρχει η αντίληψη της προσωπικής διάρκειας σε συνδυασμό με το συλλογικό χρόνο και τις διαιρέσεις του που χρησιμοποιούνται ως πλαίσιο τοποθέτησης της μνήμης και ανάκλησής της. Αν, λοιπόν, δεχτούμε την ύπαρξη πολλών διαφορετικών ομάδων, άρα και την ύπαρξη πολλών συλλογικών μνημών, και το ότι ο χρόνος αποτελεί απαραίτητο συστατικό της μνήμης, τότε προκύπτουν πολλοί συλλογικοί χρόνοι, αφού κάθε ομάδα οργανώνει τη λειτουργία της σύμφωνα με τις δικές τις ανάγκες. Παρόλ' αυτά, αφού οι άνθρωποι μετακινούνται συνεχώς από τη μία ομάδα στην άλλη και η εναλλαγή αυτή απαιτεί συγχρονισμό, αλλά και χρονική αίσθηση, είναι αναγκαίο οι συλλογικοί χρόνοι των ομάδων να προσαρμοστούν στον κοινωνικά διαιρεμένο χρόνο (Halbwachs 2013: 132).

Πέραν του συλλογικού χρόνου, κάθε ομάδα κατέχει χώρο και οριοθετείται με βάση αυτόν. Κατά την Μαντόγλου (2012: 85-89), η μνήμη της ομάδας συγκροτείται και αναπαριστάται σε σχέση

με τον υλικό εξωτερικό κόσμο, όπως το περιβάλλον και τα αντικείμενα. Με την έννοια ως «χώρος» νοείται το σύνολο του υλικού κόσμου που μας περιβάλλει, ακόμα και μία φωτογραφία (Μαντόγλου, 2010: 133). Ο χώρος της ομάδας δεν λειτουργεί μόνον ως μέσο ενθύμησης και αναπαράστασης της μνήμης, αλλά επηρεάζει τις σχέσεις και τις λειτουργίες της. Το υλικό μας περιβάλλον φέρει τόσο τη δική μας σφραγίδα όσο και των άλλων. Αρκεί να σκεφτούμε την σταθερότητα των επίπλων του σπιτιού μας, η οποία μεταβάλλεται σε στιγμές μεγάλων αλλαγών της ομάδας, όπως η απομάκρυνση από το σπίτι, ο γάμος, ο ερχομός ενός παιδιού. Από τη στιγμή της χωρικής μεταβολής και έπειτα μπορούμε να αντιληφθούμε και την αλλαγή στη σύσταση της ίδιας της ομάδας. Αυτό, όμως, δεν είναι απόλυτο, καθώς η σχέση ομάδας-χώρου είναι αμφίδρομη. Πολλές φορές η ομάδα αναγκάζεται να προσαρμόζεται στην υπάρχουσα δομή και να μεταβάλλεται ανάλογα με την εξέλιξή της. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί μια εκτοπισμένη κοινότητα που πρέπει να προσαρμοστεί σε μια νέα για αυτήν υπάρχουσα δομή προσθέτοντας το δικό της στίγμα. Για να γίνει κατανοητή η έννοια του χώρου και η ταύτισή του με τη συλλογική μνήμη, μπορούμε να σκεφτούμε τα χωρικά σημεία μίας πόλης. Υπάρχουν οι περιοχές όπου ζουν οι πλούσιοι, περιοχές για τους φτωχούς, χώροι για τη διασκέδαση των νέων και χώροι για οικογένειες. Επομένως, οι διάφορες ομάδες βρίσκουν καταφυγή και στέγη σε διαφορετικά σημεία της πόλης τα οποία συμβάλλουν στη δημιουργία της ταυτότητάς τους, στη σταθερότητα της ομάδας και στη σύνδεσή της με την ιστορία και το παρελθόν της. Τέλος, μπορούμε να αναλογιστούμε τις συνέπειες της απειλής των χωρικών ορίων μίας κοινότητας από μία άλλη κοινότητα. Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι τέτοιου είδους απειλές προκαλούν αναταράξεις, ρήξεις, πολέμους αλλά και αφανισμό ολόκληρων ομάδων.

Ο Connerton (1989: 38), συμφωνώντας με τη συλλογική ή κοινωνική διάσταση της μνήμης αλλά και τη σκέψη περί ομάδων του Halbwachs, προσθέτει στην ιδέα αυτή την έννοια της επικοινωνίας. Υποστηρίζει ότι η επικοινωνία είναι η βάση των ανθρωπίνων σχέσεων, επομένως και της μνήμης ως ζωτικής λειτουργίας του ατόμου. Παρόλ' αυτά, σπεύδει να τονίσει ότι τα άτομα δεν επικοινωνούν μεταξύ τους μόνον όταν βρίσκονται στο ίδιο σύνολο. Μέλη διαφορετικών ομάδων (ηλικιακών, οικογενειακών, ταξικών) επικοινωνούν εξίσου με αποτέλεσμα η μνήμη να ξεφεύγει από τα όρια του εκάστοτε συνόλου. Ο Connerton επικεντρώνεται στους τρόπους διάχυσης της μνήμης μέσω της επικοινωνίας και της μεταβίβασής της. Σε αυτό το πλαίσιο εντοπίζει τις «σωματικές πρακτικές» και τις «αναμνηστικές τελετές» ως μέρος της κοινωνικής μνήμης και ως τρόπο μεταφοράς και επιβίωσής της. Η ιεροτελεστία ως βάση των αναμνηστικών τελετών περιέχει την

παραστατικότητα, τη συνέπεια και την επανάληψη στο πέρασμα του χρόνου, συνδέοντας έτσι το παρελθόν με το παρόν, ενώ λειτουργεί ως σύμβολο, ως ιδέα την οποία ο συμμετέχων ασπάζεται. Ο Connerton αντιμετωπίζει τις αναμνηστικές τελετές ως ένα ξεχωριστό είδος τελετουργίας με παραστατικό χαρακτήρα και όχι μόνον συμβολικό στην οποία μπορούν να εντοπιστούν τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας του συμμετέχοντος, αφού αναπαριστούν γεγονότα που θεωρούνται ως πρωτότυπα στην εκάστοτε κοινωνία. Τα γεγονότα αυτά επανέρχονται και επαναθεσπίζονται μέσω των τελετών ημερολογιακά, προφορικά, αλλά και κινησιολογικά, επαναφέροντας στη μνήμη του ατόμου την ταυτότητά του. Εξαιτίας του έντονου παραστατικού χαρακτήρα των τελετών και της άμεσης ψυχικής και σωματικής εμπλοκής του συμμετέχοντος, υποστηρίζει ο Connerton, έρχεται στην επιφάνεια η έννοια της σωματικής κοινωνικής μνήμης, η οποία διακρίνεται σε τρεις τύπους: τις *τελετές του σώματος*, που αφορούν την εμπλοκή σε κοινωνικές τελετές και ιεροτελεστίες, τις *τεχνικές του σώματος*, που αφορούν τις καθημερινές κινήσεις των ατόμων, όπως οι κινήσεις των χεριών, και την *ορθότητά του σώματος*, όπως είναι, για παράδειγμα, οι κοινωνικά σωστοί τρόποι στο τραπέζι. Οι σωματικές αυτές ιδιότητες επεκτείνονται εξίσου τόσο στις επίσημες όσο και στις ανεπίσημες στιγμές της κοινωνίας. Με αυτό τον τρόπο, ο Connerton συνδέει τη μνήμη της συνήθειας με το σώμα, τις ενσώματες και τις γραπτές πρακτικές υποστηρίζοντας ότι η νέα αρχή για οποιαδήποτε ομάδα είναι αδύνατη. Αντίθετα, η κοινωνική μνήμη λειτουργεί πάντοτε με βάση το παρελθόν και τις αναμνήσεις, με την μνήμη της συνήθειας και του σώματος να έχουν καίρια θέση.

Ο J. Assman (2008) ορίζει την μνήμη ως τη διαδικασία που επιτρέπει την επίγνωση της προσωπικής και της συλλογικής μας ταυτότητας και τονίζει την άρρηκτη σύνδεση της ταυτότητας με το χρόνο. Η σύνθεση ταυτότητας και χρόνου πραγματοποιείται από την μνήμη. Επίσης, προτείνει την ύπαρξη τριών διαστάσεων της μνήμης: α) την *προσωπική μνήμη*, κατά την οποία ο χρόνος είναι υποκειμενικά ατομικός και διαμορφώνει την ατομική ταυτότητα, β) την *επικοινωνιακή μνήμη ή καθημερινή μνήμη* (J. Assman, 1995), κατά την οποία το άτομο ανακαλύπτει την κοινωνική του ταυτότητα και τους ρόλους του σε αυτήν και γ) την *πολιτιστική μνήμη*, κατά την οποία το άτομο διαμορφώνει την πολιτιστική του ταυτότητα μέσω του πολιτισμικού, ιστορικού και μυθικού χρόνου. Ο J. Assman (2008) προτείνει τον όρο «επικοινωνιακή μνήμη» για να ξεχωρίσει την ιδέα της συλλογικής μνήμης του Halbwachs από την πολιτιστική μνήμη. Η πολιτιστική μνήμη μπορεί να ανήκει στην συλλογική μνήμη, αφού την μοιράζεται μία ομάδα ατόμων και αφού διαμορφώνει κοινή

ταυτότητα. Παρόλ' αυτά, ο ίδιος ο Halbwachs δεν ενέταξε στη συλλογική μνήμη την ιδέα των παραδόσεων και των μεταβιβάσεων που αποτελούν τον πυλώνα του πολιτισμού. Με αυτόν τον τρόπο, ο Assman ξεχωρίζει τη συλλογική από την πολιτιστική μνήμη ορίζοντάς τις ως δύο διαφορετικούς τρόπους ενθύμησης. Η πολιτιστική μνήμη, πέρα από την διάδραση με τα άτομα, αφορά τόσο τα αντικείμενα όσο και την άυλη μορφή του πολιτισμού η οποία μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, όπως κείμενα, τελετουργίες, εικόνες, χοροί κ.ο.κ. Για τη διατήρηση αυτής της μεταβίβασης, απαιτούνται φορείς ή άτομα διατήρησης και αποκατάστασης, όπως οι βιβλιοθήκες, τα μουσεία, οι ακαδημαϊκοί, οι ιερείς, οι ερευνητές. Γι' αυτό τον λόγο, υποστηρίζεται ότι η πολιτιστική μνήμη αφορά τους ειδικούς οι οποίοι την εντοπίζουν και την διαφυλάσσουν. Επιπρόσθετα, κατά τον J. Assman η πολιτιστική μνήμη αφορά το παρελθόν μέχρι το σημείο που μπορεί να θεωρηθεί δικό μας, είναι εγωκεντρική και τοπική ενώ αφορά συγκεκριμένη ομάδα και τις αξίες της. Η A. Assman (2008: 97) αντιλαμβάνεται τον πολιτισμό ως «τη μνήμη της κοινωνίας που δεν μεταβιβάζεται γενετικά» αλλά με εξωτερικά σύμβολα, ενώ τονίζει ότι ο πολιτισμός δημιουργεί ένα συμβόλαιο μεταξύ ζωντανών, νεκρών και μέλλοντος.

Είναι ξεκάθαρο ότι η μνήμη αποτελεί τεράστιο πεδίο έρευνας, το οποίο ο εκάστοτε μελετητής οριοθετεί και προσαρμόζει ανάλογα με το επιστημονικό του υπόβαθρο και τις δικές του ερευνητικές ανάγκες. Εξαιτίας της άυλης μορφής της, αλλά και της άρρηκτης σχέσης της με τον άνθρωπο, η μνήμη μετατοπίζεται και εξελίσσεται αθόρυβα, θολώνοντας τα όρια μεταξύ των όρων. Ωστόσο, είναι ξεκάθαρο ότι η μνήμη υπάρχει γιατί υπάρχουν οι άλλοι με τους οποίους δημιουργούμε αναμνήσεις και ομάδες, οι άλλοι με τους οποίους συζητάμε με σκοπό να επικοινωνήσουμε εμπειρίες και γνώσεις. Η προσωπική διάσταση της μνήμης υπάρχει ούτως ώστε το άτομο να μπορεί να προσαρμόσει και να ανακατασκευάσει τις συλλογικές της διαστάσεις. Αν οι ατομικές διακυμάνσεις ήταν ανύπαρκτες, τότε ο άνθρωπος θα μεταφερόταν ως έρμαιο από ομάδα σε ομάδα με αδυναμία στην αίσθηση της συνέχειας, της βούλησης και του χαρακτήρα. Συνοψίζοντας, οι όροι ατομική/προσωπική μνήμη, συλλογική, κοινωνική, επικοινωνιακή, πολιτιστική μνήμη και μνήμη της συνήθειας επιβεβαιώνουν την πληθώρα των ερμηνειών και λειτουργιών που μπορούν να αποδοθούν στη μνήμη. Αντίστοιχα, το υλικό το οποίο προκύπτει από την ανάκλησή της είναι ανοικτό σε ερμηνείες και ανακατασκευές.

2.3 Μπορώ να ξεχάσω;

Πόσες φορές ο άνθρωπος ανακαλεί αναπαραστάσεις που δεν έζησε αλλά τις γνώρισε μέσα από τις ενθυμήσεις άλλων; Πόσες ομάδες θα είχαν εξαφανιστεί αν οι κοινότητες δεν μεταβίβαζαν τη μνήμη τους από γενιά σε γενιά; Όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, οι μνήμες, ατομικές ή κοινωνικές, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις και ιδέες του ατόμου διαμορφώνοντας την ταυτότητά του σε σχέση με το περιβάλλον του. Η Μαντόγλου (2010: 193) υπενθυμίζει ότι η αμνησία, όπως την γνωρίζουμε, «συνοδεύεται από την απώλεια της ταυτότητας» και υποστηρίζει την άρρηκτη σχέση των δύο. Παράλληλα, σημειώνει ότι η μνήμη παρεμβαίνει στο παρόν, συνδέοντας τις ομάδες με το παρελθόν τους, διασφαλίζοντας έτσι τη συνοχή των μελών τους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ταυτότητας η οποία συνδέεται με την ιστορία της ομάδας, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο (Μαντόγλου, 2012: 69). Επιπρόσθετα, σημειώνει ότι το χαρακτηριστικό της εκάστοτε ομάδας μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά μέσω της άυλης υπόστασης της μνήμης σαν ένα προϊόν «ψυχολογικής κληρονομιάς». Μερικά τέτοια χαρακτηριστικά αποτελούν οι αξίες, η παράδοση, οι μύθοι, τα σύμβολα, η γλώσσα, η κατανομή του χρόνου και του χώρου. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η ταυτότητα της ομάδας δημιουργείται και διατηρείται μέσω της μεταβίβασης της κοινωνικής και πολιτισμικής μνήμης. Παρόλ' αυτά, πρέπει πάντα να θυμόμαστε ότι η μνήμη δεν είναι αμετακίνητη, αλλά εγγράφεται στην κοινωνία και ανασκευάζεται τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο με το παρόν και το μέλλον να επηρεάζουν τον τρόπο ανασυγκρότησης του παρελθόντος. Τι συμβαίνει, όμως, όταν μία ομάδα θέλει να ξεχάσει ένα κομμάτι του παρελθόντος της; Όταν το άτομο ξεχνάει ή η ομάδα ξεχνιέται και χάνεται; Μπορεί μία κοινότητα να εξαναγκαστεί στη λήθη; Η λήθη, υποστηρίζει η A. Assman (2008: 98), εμπεριέχεται στην κανονικότητα της κοινωνίας όσο και η μνήμη.

Κατά τη γνωστική προσέγγιση, η λήθη επέρχεται μετά την αποτυχία οποιουδήποτε από τα στάδια καταχώρησης της μνήμης, δηλαδή της αποκωδικοποίησης-αποθήκευσης-ανάπλασης, προκαλώντας με αυτό τον τρόπο πρόβλημα διαθεσιμότητας του μνημονικού ίχνους. Υπάρχει, όμως, και η περίπτωση στην οποία υπάρχει πρόβλημα προσβασιμότητας, δηλαδή το μνημονικό ίχνος υπάρχει αλλά δεν μπορεί να ανακληθεί. Οι λόγοι που το μνημονικό ίχνος δεν είναι προσιτό είναι πολλοί. Για παράδειγμα, η φθορά εξαιτίας της χρονικής απόστασης ανάμεσα στην αποθήκευση και στην ενθύμηση, η απώθηση, η παρέμβαση, κλινικοί λόγοι, το πλαίσιο αναφοράς και η αλλαγή πεποιθήσεων (Cassels, 1995). Ο Halbwachs (2013: 54) υποστηρίζει ότι «για να ξεχάσει κανείς μία περίοδο της ζωής του σημαίνει ότι χάνει επαφή με εκείνους που τον περιστοίχιζαν τότε», ενώ

αντιλαμβάνεται την έννοια της παρέμβασης σε συνδυασμό με την αλλαγή ομάδας από το άτομο. Με άλλα λόγια, ο Halbwachs υποστηρίζει ότι οι κοντινές χρονικά αναμνήσεις είναι ευκολότερα προσβάσιμες, καθώς το άτομο πιθανότατα διατηρεί σχέσεις με την ομάδα μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν αυτές οι αναμνήσεις, ενώ οι μακρινές χρονικά αναμνήσεις προέρχονται από ομάδες οι οποίες δεν αφορούν πλέον το άτομο και γι' αυτό εξασθενούν. Την έννοια της παρέμβασης υποστηρίζει και η Μαντόγλου (2010: 98), ορίζοντάς την ως την παρεμβολή νέων πληροφοριών που παραμερίζουν τις προηγούμενες.

Η Esposito (2008) υποστηρίζει ότι η έννοια της λήθης είναι η αναλογική διαδικασία της μνήμης. Η μνήμη δεν λειτουργεί ως αποθήκη αναμνήσεων, συγκρατώντας πληροφορίες και αναμένοντας την ανάγκη ανάκτησής τους, αλλά ως ένα σύστημα επιλογής πληροφοριών εξέχουσας σημασίας που ανακαλούνται υπό διαφορετικό πλαίσιο κάθε φορά. Αυτό το διαφορετικό πλαίσιο φαίνεται ότι εκτοπίζει τα χρονικά πλαίσια ενός γεγονότος με αποτέλεσμα να επανέρχεται με διαφορετικό τρόπο στη μνήμη. Υπ' αυτό το πρίσμα, η λήθη λειτουργεί ως συνεργάτης της μνήμης, ούτως ώστε το άτομο να μπορεί να διατηρήσει σχέσεις συνέχειας με το παρόν του. Κατά τη διαδικασία της λήθης, επιλέγεται τι θα ξεχαστεί από το σύστημα, ούτως ώστε να διαμορφωθεί η ταυτότητα. Προχωρώντας τη σκέψη της σε σχέση με την κοινωνική λήθη και την εξέλιξή της, η Esposito, αναγνωρίζει την αλλαγή που έφερε η τεχνολογία, η τυπογραφία και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στην κοινωνική μνήμη και λήθη. Αυτό οφείλεται στο ότι οι πληροφορίες, που άλλοτε έπρεπε να μεταφερθούν προφορικά, είναι πλέον διαθέσιμες σε υλική μορφή και σε πολλές βάσεις δεδομένων. Το άτομο δεν έχει πλέον την ανάγκη συγκράτησης της πληροφορίας, αφού μπορεί να ανατρέξει στην υλική της υπόσταση ανά πάσα στιγμή. Αυτό δεν έχει ως αποτέλεσμα μόνο την ελαχιστοποίηση της ανάγκης της μνήμης, αλλά και την εύκολη πρόσβαση του ατόμου σε τεράστιο όγκο δεδομένων, με αποτέλεσμα το σύγχρονο φαινόμενο της υπερπληροφόρησης. Με άλλα λόγια, η διαδικασία της μνήμης είναι σήμερα εκτεθειμένη σε περισσότερα ερεθίσματα. Αυτή η διάχυση πληροφοριών ενδυναμώνει, αλλά και υπερφορτώνει, την κοινωνική μνήμη, δίνοντάς μας τη δυνατότητα να θυμόμαστε, αλλά και να ξεχνάμε ακόμα περισσότερα.

Η A. Assman (2008) εντοπίζει δύο λειτουργίες της λήθης, την παθητική και την ενεργητική. Η *ενεργητική λήθη* αναφέρεται στην εσκεμμένη ανάγκη να ξεχάσεις, καταστρέφοντας ή πετώντας κάτι. Από την άλλη, η *παθητική λήθη* αναφέρεται στη μη εσκεμμένη εγκατάλειψη, τονίζοντας ότι αυτό που δεν καταστράφηκε μπορεί να ξαναβρεθεί, να ανακτηθεί. Παρόλο που η θεωρία της Assman

εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτιστικής μνήμης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μπορεί να ενταχθεί και στο πλαίσιο της κοινωνικής-ατομικής λήθης. Η Μαντόγλου (2010: 74) σημειώνει ότι τα άτομα επιλέγουν να θυμούνται εκούσια ή ακούσια ό,τι έχει νόημα για τα ίδια και την κοινωνία. Η ακούσια επιλογή λειτουργεί ούτως ώστε να διατηρηθεί η εσωτερική συνοχή της μνήμης η οποία όμως εξυπηρετεί τα ιδεολογικά θεσμικά και πολιτιστικά πλαίσια της ομάδας. Η εκούσια επιλογή αφορά την ιδανική πλευρά της ανάμνησης, αφού το άτομο παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό αυτό που ιδανικά θα ήθελε να έχει συμβεί, παραποιώντας συχνά το περιεχόμενο ενός συμβάντος, υπερτονίζοντας ή αποσιωπώντας πληροφορίες, προσθέτοντας ή αφαιρώντας πτυχές από το ίδιο το συμβάν. Η διαδικασία αυτή αναγνωρίζεται ως «ανακατασκευαστική λειτουργία της μνήμης» και εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό τη λήθη. Η κοινωνική λήθη, λοιπόν, αφορά την λογοκρισία της μνήμης, αφού λειτουργεί επιστρατεύοντας την άγνοια και την απώθηση για θέματα που δεν ανταποκρίνονται στις αξίες, τα πιστεύω και τα ιδεολογήματα της εκάστοτε ομάδας (Μαντόγλου, 2010: 121).

Για να κατανοηθεί η δύναμη της λήθης, αρκεί να αναλογιστούμε ότι υπάρχουν ομάδες που εξαναγκάζονται να ξεχάσουν. Τέτοια παραδείγματα παρατηρούνται κυρίως σε μεγάλες κοινωνικές αλλαγές, όπως ο διωγμός, η κατοχή, η αποικιοκρατία και ο πόλεμος, κατά τη διάρκεια των οποίων η ομάδα διασκορπίζεται, αποκόπεται από το χώρο και το χρόνο ή εξαναγκάζεται στην αλλαγή κοινωνικού πλαισίου.

Κατά την Μαντόγλου (2010), το παρελθόν μίας ομάδας δεν είναι πάντα ένδοξο και αξιόλογο, με αποτέλεσμα η ομάδα να ενεργοποιεί στρατηγικές ανακατασκευής, ούτως ώστε να τροποποιηθεί το επώδυνο παρελθόν στο παρόν. Παρόλο που η εκάστοτε ομάδα αναγνωρίζει το «δύσκολο» παρελθόν ως γεγονός, δεν θέλει να το αντιστοιχίσει με την ταυτότητα της. Εάν αναλογιστούμε ότι η ταυτότητα διαμορφώνεται ως επί το πλείστον με βάση την εικόνα που η ομάδα επιθυμεί να προβάλλει, ο αποκλεισμός αμαυρωμένων περιόδων ή καταστάσεων δεν φαντάζει καθόλου τυχαίος. Όπως σημειώνει ο Hegel (στο Γκαζή, 2010: 349) οι κοινότητες θέλουν να αναπαρίστανται όχι όπως είναι αλλά όπως επιθυμούν να βλέπουν τον εαυτό τους. Υπ' αυτή την έννοια, η ανάδειξη «σκοτεινών» κοινωνικών σημείων μπορεί να προκαλέσει ενστάσεις, κοινωνικούς διαχωρισμούς και διαπληκτισμούς επιφέροντας ολέθριες συνέπειες. Ένας τρόπος αποφυγής της επερχόμενης καταστροφής είναι η αποστασιοποίηση ή η ισορροπία ανάμεσα στην παθητική και την ενεργητική λήθη της A. Assman (2008), καθώς η κοινότητα επιθυμεί την καταστροφή του επώδυνου μνημονικού ίχνους. Αυτή, όμως, δεν είναι απολύτως δυνατή, καθώς άλλες μνήμες επιβιβαιώνουν την ύπαρξή του.

Αναφερόμενη στο ζήτημα της αποσιώπησης, η Μαντόγλου (2012: 92-95) φέρνει παραδείγματα από παραγκωνισμένες κοινωνικά ομάδες οι οποίες λησμονούνται ακριβώς επειδή δεν θεωρούνται αντιπροσωπευτικά μέλη του συνόλου. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούσαν για χρόνια οι γυναίκες, οι οποίες για δεκαετίες απουσίαζαν από τα ιστορικά βιβλία. Η αποστασιοποίηση, όμως, συνειδητή ή μη, συχνά οδηγεί στη λήθη, καθώς το γεγονός δεν επικοινωνείται ή συγκαλύπτεται. Με αυτόν το τρόπο προκύπτει το ζήτημα της λεγόμενης «δύσκολης κληρονομιάς» και του τραύματος.

Σύμφωνα με τη θεωρία της «απώθησης» του Freud (στο Cassels, 1995) παρατηρείται το φαινόμενο της ανικανότητας πρόσβασης ενός μνημονικού ίχνους εξαιτίας του άγχους και της επώδυνης αίσθησης που μπορεί να φέρει στην επιφάνεια η ενθύμησή του. Το γεγονός που απωθείται χαρακτηρίζεται ως «τραυματικό», παρόλο που η τραυματική εμπειρία δεν οδηγεί πάντοτε στη λήθη. Ως «τραύμα» σε αυτή τη περίπτωση ορίζεται μία ψυχική πληγή η οποία προήλθε από συγκεκριμένο γεγονός ή συμπεριφορά, το οποίο επηρεάζει το άτομο μέχρι και σήμερα, χωρίς όμως να είναι απαραίτητη η κλινική ψυχιατρική διαταραχή. Σε κάποιες περιπτώσεις το τραύμα δεν είναι ατομικό, αλλά συλλογικό και μπορεί να χαρακτηριστεί ιστορικό. Τέτοια συλλογικά-ιστορικά τραύματα μπορεί να προκαλέσει ο εκτοπισμός ή ο πόλεμος (Denham, 2008). Η σχέση τραύματος και ενθύμησης έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό εθολόγους και ιστορικούς. Πολλοί υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα το τραύμα δεν είναι προσβάσιμο κατά τη διάρκεια της θύμησης (Kansteiner και Weillböck, 2008), χαρακτηρίζοντάς το ως «συνωμοσία της σιωπής» (Denham, 2008: 398). Ο Κόκκινος (2015: 188) όχι μόνο πιστεύει στην πρόσβαση στο τραύμα αλλά και στην μεταβίβασή του από γενιά σε γενιά, κάτι που δημιουργεί την «μετά-μνήμη». Αυτή η «διαγενεακή μεταβίβαση» αναπαράγει το τραύμα στους απογόνους ως μία κοινωνική παθογένεια, προκαλώντας την αίσθηση του μνημονικού καθήκοντος, αφού οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως συνεχιστές, εντολοδόχους, αλλά και φυσικούς φορείς. Η δύσκολη κληρονομιά αναφέρεται ακριβώς στο σπάσιμο της σιωπής και την επαναφορά του τραύματος στην επιφάνεια, την εκτόνωση και την εξιλέωση.

Η Macdonald (2010) αναφέρεται στη δύσκολη κληρονομιά ως τις δυσκολίες και τα παρελθόντα τα οποία δεν εναρμονίζονται με τη θετική ταυτότητα και αυτοεικόνα της ομάδας, αφού αυτή αναφέρεται σε ενοχλητικές και δυσάρεστες κοινωνικές σχέσεις. Επομένως, η όποια ανάσυσή τους θα επιφέρει στην επιφάνεια κοινωνικές διαφορές και διαμάχες. Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση έγκειται στο ότι η δύσκολη κληρονομιά εμπεριέχει μέσα της τόσο και το θύτη όσο και το θύμα. Αν αναλογιστούμε παραδείγματα δύσκολης κληρονομιάς, όπως η δουλεία και το Ολοκαύτωμα,

αντιλαμβανόμαστε ότι η ενασχόληση με τις συγκεκριμένες θεματικές θα είναι εξιλεωτικές για το θύμα και ενοχλητικές έως και ντροπιαστικές για τον θύτη. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο, οι γραμμές ανάμεσα στην έκθεση και στη λοξοδρόμηση από ή την παραποίηση της δύσκολης κληρονομιάς είναι πολύ λεπτές. Όπως σημειώνει η Γκαζή (2013), η ενασχόληση με τη δύσκολη κληρονομιά «κρύβει την ανάγκη εξιλέωσης για τις αμαρτίες του παρελθόντος και συμφιλίωσης με το παρόν». Αυτή η εξιλέωση αφορά τόσο το θύτη όσο και το θύμα, καθώς ο πρώτος αναγκάζεται στην ενθύμηση γεγονότων που πιθανότατα να προσπαθούσε να ξεχάσει αναγνωρίζοντας και μετασχηματίζοντας την ταυτότητα του, ενώ ο δεύτερος «δικαιώνεται» με την αναγνώριση της ιδιότητας του ως θύματος. Ο Memel-Foté (στο Μαντόγλου, 2012: 97) αναγνωρίζει αυτή τη σχέση ως μνήμη-ντροπής η οποία προξενεί στο δράστη αρνητικές και επώδυνες αντιδράσεις, κυριαρχούμενες από την αίσθηση της ντροπής, ενώ προκαλεί στο θύμα ευχάριστα συναισθήματα αποκατάστασης, όπως δικαίωση, επανάσταση, μίσος και θυμό. Η Macdonald σημειώνει τον ανταγωνισμό για την ιδιότητα του θύματος αλλά και την εκτόνωση της ενοχής μέσω της δύσκολης μνήμης.

Σε κάθε περίπτωση η λήθη προκαλεί ανασφάλεια τόσο στα άτομα όσο και στις ομάδες, αφού η αρχειοθέτηση και η οργάνωση της μνήμης αποτελεί σημείο των καιρών. Εκτός αυτού, όλες οι ανθρώπινες σχέσεις και ταυτότητες βασίζονται στην κοινή εμπειρία και στην επαναφορά της κατά τη διαδικασία της ενθύμησης. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, έγινε η επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής στην παρούσα εργασία. Για να μην αφηθεί μέρος της ταυτότητας έρμαιο του χρόνου και της εξάλειψης, για να δημιουργηθεί ένας συμβολικός ή φυσικός «τόπος μνήμης» για τους κατοίκους της Ζώδιας, με σκοπό να διαχυθεί και να γνωστοποιηθεί η ανθρώπινη εμπειρία, το τραύμα, η δύσκολη κληρονομιά μέσα από την παράθεση και την έκθεση τους. Για να βρεθεί ένας ελάχιστος τρόπος εξιλέωσης του εκτοπισμού και της φυγής.

2.4 Εκθέτοντας τη μνημοσύνη

Προτού αναφερθούμε εκτενέστερα στην προφορική ιστορία και στη φιλοσοφία της, θα ήταν σκόπιμο να σημειώσουμε ότι η συλλογική κοινωνική μνήμη δεν πρέπει να συγχέεται με την ιστορία και την «ιστορική μνήμη», όπως την ξέρουμε. Όπως σημειώνει η Μαντόγλου (2012: 45), διαφέρουν μεταξύ τους σε δύο τουλάχιστον καίρια σημεία. Η συλλογική μνήμη είναι συνεχής με αβέβαιες διαχωριστικές γραμμές και συγκρατεί από το παρελθόν ό,τι χρειάζεται η ομάδα για να ζήσει στο παρόν, ενώ η

ιστορία κατηγοριοποιείται σε περιόδους οι οποίες φαινομενικά ουδεμία σχέση έχουν η μία με την άλλη δίνοντας την αίσθηση της ασυνέχειας. Επιπρόσθετα, η κοινώς αποδεκτή ιστορία είναι μία και μοναδική με γραμμική συγκεκριμένη πορεία, ενώ οι συλλογικές μνήμες είναι τόσες όσες και οι ομάδες, οι οποίες εμπλέκονται η μία στην άλλη και περικλείουν μέσα τους την ατομική εμπειρία-μνήμη. Η διάρκεια ζωής της συλλογικής μνήμης είναι όση η διάρκεια ζωής της ομάδας, ενώ η ιστορία γράφεται μετά τον «χαμό» μίας ομάδας ή το πέρας ενός γεγονότος. Αρκεί να σκεφτούμε κοινά ιστορικά γεγονότα. Είναι στιγμές ρήξης, μεταβολής και ανισορροπίας. Αντίθετα, η συλλογική μνήμη μίας οικογένειας μπορεί να χωρέσει μικρές μεταβολές, επιτυχίες ή αποτυχίες, σχέσεις και δεσμούς, χωρίς έντονες αλλαγές. Ο χρόνος στην ομάδα είναι πάντοτε πυκνότερος, αφού, όπως αναφέρει ο Halbwachs (2013), «η ομάδα που ζει καταρχάς κυρίως για την ίδια έχει ο ως στόχο να διαιωνίσει τα συναισθήματα και τις εικόνες που διαμορφώνουν την ουσία της σκέψης της. Οπότε εκείνος που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη θέση στη μνήμη της είναι ο χρόνος κατά τη διάρκεια του οποίου τίποτε δεν μεταβλήθηκε ριζικά» σε αντίθεση με τον πίνακα μεταβολών που αντιλαμβανόμαστε ως ιστορία. Όπως σημειώνει ο Nora (1989: 8), η μνήμη παίρνει σάρκα και οστά στις εικόνες, στο χώρο στα αντικείμενα, ενώ η ιστορία μένει δεμένη σε προσωρινές συνέχειες, σε συνδεδεμένα γεγονότα.

Κατά τον Connerly (1989: 13), η κοινωνική μνήμη αποτελεί «ιστορική ανακατασκευή» παρά την ανεξαρτησία μνήμης και ιστορίας. Σημειώνει ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίζει το παρελθόν του, ανακαλύπτοντας τα ανθρώπινα ίχνη προγόνων τα οποία λειτουργούν ως τεκμήρια. Για να λειτουργήσουν, όμως, τα παρελθοντικά ίχνη ως τέτοια, απαιτούν μία νέα ανάγνωση από τον «σύγχρονο ιστορικό», η οποία θα ανταποκρίνεται στην δομή που ο ίδιος έχει κατασκευάσει ως ιστορία, αλλά και στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας. Αυτό συμβαίνει ακόμα και στις περιπτώσεις μαρτυριών της σύγχρονης επιστήμης, καθώς, εάν ο ιστορικός δεν επέμβει και δεν δει κριτικά τα τεκμήρια, θα αρνηθεί την ουσία της επιστήμης του. Τρανό παράδειγμα τέτοιων ιστορικών «παρεμβάσεων» που σκοπό έχουν τη διαμόρφωση της κοινωνικής μνήμης είναι η διδαχή της ιστορίας στα σχολεία από την σκοπιά της εκάστοτε κοινότητας. Το ίδιο γεγονός διδάσκεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο σε αντίπαλες κοινότητες οι οποίες ανασκευάζουν την ιστορία σύμφωνα με πολιτικές ή πολιτιστικές πεποιθήσεις της εκάστοτε ομάδας. Με αυτό τον τρόπο γράφεται η επίσημη ιστορία την οποία προαναφέραμε. Παρόλ' αυτά, υπάρχουν πολλές ανεπίσημες ιστορίες-αφηγήματα, όπως η ιστορία ενός χωριού, που αποτελούν επίσης καίριο συστατικό της κοινωνικής

δραστηριότητας και μνήμης. Σε αυτή την εργασία θα ασχοληθούμε με ένα τέτοιο είδος ανεπίσημης ιστορίας.

Ο Nora (1989) σπεύδει να ορίσει τη διαφορά ανάμεσα στην αυθόρμητη μνήμη, η οποία εντοπίζεται στην κινησιολογία, τις συνήθειες και τις αντανakλαστικές γνώσεις που μεταφέρονται από γενιά σε γενιά, και στην μνήμη που έχει περάσει μέσα από το πρίσμα της ιστορίας. Ορίζει την πρώτη ως άμεση και τη δεύτερη ως έμμεση. Κατά το Nora, το σύγχρονο άτομο απέκτησε την τάση της διάσωσης τεκμηρίων εξαιτίας της αβεβαιότητας για το μέλλον αλλά και της ταχείας περάτωσης του παρόντος. Το άτομο χρησιμοποιεί τρόπους αποθήκευσης της μνήμης για να μην ξεχάσει κάτι το οποίο ίσως χρειαστεί να ανακαλέσει. Η διάσωση και αρχειοθέτηση της μνήμης ξέφυγε από τα αποκλειστικά χέρια των ιστορικών και έτσι το κάθε άτομο μεταμορφώνεται σε ιστορικό του εαυτού του. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η δημιουργία τριών ειδών μνήμης: α) της *αρχειακής-μνήμης*, κατά την οποία εντοπίζεται η ανάγκη διάσωσης και καταγραφής, β) της *μνήμης-καθήκοντος*, κατά την οποία προκύπτει η ανάγκη να γνωρίζω την προέλευση και ταυτότητα μου και γ) της *μνήμης-απόστασης*, κατά την οποία διακόπτονται οι σχέσεις συνέχειας με το παρελθόν εξαιτίας του αβέβαιου μέλλοντος. Συνεχίζει λέγοντας ότι μέσα από το παιχνίδισμα ανάμεσα στη μνήμη και την ιστορία δημιουργήθηκαν οι «τόποι μνήμης» (*lieux de mémoire*) που έχουν ως σκοπό το πάγωμα του παρελθόντος, το σταμάτημα του χρόνου, την υλοποίηση του άυλου και τη διακοπή της διαδικασίας της λήθης. Αυτοί οι «τόποι» είναι συμβολικοί, υπάρχουν εξαιτίας της ιδιότητας τους να μεταμορφώνονται και να ανά-νοηματοδοτούνται. Ακόμα και ένα αρχείο μπορεί να μετατραπεί σε χώρο μνήμης, αν του δοθεί μέσα από τη φαντασία η συμβολική του διάσταση (Nora, 1989: 19).

Από την άλλη, ο υπερβολικός ζήλος για τη συλλογή της μνήμης, την αρχειοθέτηση και τη χρήση της οδήγησε στην απουσία «περιβαλλόντων μνήμης» αφού το άτομο τείνει να συλλέγει αναμνήσεις παρά να θυμάται το ίδιο. Ο Nora (1989) υποστηρίζει ότι μιλάμε τόσο πολύ για τη μνήμη γιατί δεν υπάρχει πια. Προχωρώντας αυτό το συλλογισμό, μπορούμε να επαναφέρουμε την έννοια της κοινωνικής λήθης της Esposito (2008), η οποία υποστηρίζει ότι η κοινωνική μνήμη αποδυναμώνεται όταν ισχυροποιηθούν οι ατομικότητες που περιέχει. Αυτή η ισχυροποίηση επιτυγχάνεται ανάλογα με την περιπλοκότητα της εκάστοτε κοινωνίας. Όσο περισσότερα τα ερεθίσματα, τόσο πιο ισχυρή η κριτική και ατομική σκέψη, με αποτέλεσμα η εναρμόνιση του συνόλου να καθίσταται αδύνατη. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται έντονα στη σύγχρονη εποχή της

διάχυσης της πληροφορίας, με αποτέλεσμα τις κρίσεις κοινωνικών ταυτοτήτων και προσδιορισμών. Έτσι, οδηγούμαστε στο παρελθόν ψάχνοντας νοήματα, συνέχειες και ταυτότητες με αποτέλεσμα η εποχή μας να χαρακτηρίζεται από «μνημονική υπερκόπωση» με πολλούς ερευνητές να κάνουν λόγο για «κύμα και βιομηχανία μνήμης» (Γκαζή, 2013: 27).

Αναμφισβήτητα, στην έντονη ενασχόληση με την μνήμη και τη διάσωσή της συνέβαλε και η εκτεταμένη χρήση της προφορικής ιστορίας, παρά την αρχική αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της. Κατά τον Frisch (2003: 33), η προφορική ιστορία ενέχει δύο διαφορετικές λειτουργίες. Από τη μία, υποστηρίζει ο Frisch, μπορείς να την χρησιμοποιήσεις ως μέσον για να εντοπίσεις ιστορικά στοιχεία τα οποία θα χρησιμοποιηθούν με τον παραδοσιακό τρόπο ως ιστορικά τεκμήρια. Από την άλλη είναι ένας τρόπος να επικοινωνήσεις κατευθείαν με το παρελθόν χωρίς τη διαμεσολάβηση της ιστορικής ερμηνείας. Αυτό βέβαια δεν πρέπει να οδηγήσει στο δίπολο «της απόλυτης ιστορίας» ή «καθόλου ιστορία».

Ο Thompson (2008) υποστηρίζει ότι η προφορική ιστορία επιτρέπει μία δικαιότερη εκτίμηση του παρελθόντος, αφού δίνει φωνή στους μη προνομιούχους, στους ηττημένους και παραγκωνισμένους, διαμορφώνοντας έναν αντίλογο στην επίσημη εκδοχή των ιστορικών γεγονότων. Ο προφορικός λόγος δίνει τη δυνατότητα έκφρασης σε όλες τις τάξεις, ανεξαρτήτως εκπαίδευσης και ηλικίας και παράλληλα παρέχει την ευκαιρία σε «ξεχασμένες» ομάδες, όπως οι ηλικιωμένοι να μεταβιβάσουν πολύτιμες πληροφορίες. Επιπρόσθετα, ο Thompson τονίζει (2008: 205) ότι ιστορία δεν αποτελούν μόνο τα γεγονότα, αλλά και ο τρόπος αντίληψής τους και καθιέρωσής τους στη μνήμη, της ανακατασκευής τους μέσω της φαντασίας. Με αυτόν το τρόπο η φαντασία μπορεί να θεωρηθεί ως ένα «εναλλακτικό παρελθόν». Ο ίδιος αναφέρει ότι, μέσω της προφορικότητας και της πολυφωνίας, η ιστορία δεν αποτελεί πια οδό απόλυτης αλήθειας, αλλά ανοίγει πόρτες διαλόγου και σύγκρουσης, λειτουργώντας ως φορέας αλλαγής και όχι απλής καταγραφής. Με άλλα λόγια, η προφορική ιστορία εγκαινιάζει μια νέα μορφή ιστορίας «από κάτω» ανασύροντας αφηγήσεις που ξεκινούν από τον άνθρωπο και την πρόσληψή του. Σύμφωνα με τα πιο πάνω, καταρρίπτονται τα τείχη ανάμεσα στον παντογνώστη ιστορικό, τους φορείς της γνώσης και το μέσο άνθρωπο. Γι' αυτό το λόγο η προφορική ιστορία κερδίζει έδαφος σε χώρους, όπως τα μουσεία.

Τα μουσεία αποτελούσαν ανέκαθεν «τόπους μνήμης» με ιδιαίτερη δύναμη αφού λειτουργούν ως αξιόπιστοι ερευνητικοί χώροι. Επιπρόσθετα, αποτελούν φορείς διαμόρφωσης της κοινωνικής

μνήμης, καθώς επιλέγουν τι πρέπει να εκτεθεί, να εγγραφεί δηλαδή στην κοινωνική μνήμη ή να αφεθεί στην πάροδο του χρόνου και τη λήθη (Γκαζή, 2013: 33). Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται η στροφή των μουσείων από την αντικειμενοκεντρική προσέγγιση στην ανθρωποκεντρική, με τις ανθρώπινες εμπειρίες να κερδίζουν έδαφος και χώρο σε εκθέσεις. Μέσω αυτής της στροφής δόθηκε στην ανθρώπινη ανάμνηση και καθημερινή εμπειρία η θέση που της αρμόζει. Το άνοιγμα αυτό οδήγησε και στην αναγνώριση της αξίας της εμπλοκής των κοινοτήτων στη δημιουργική διαδικασία διαμόρφωσης του περιεχομένου των εκθέσεων. Προχωρώντας ακόμα πιο πέρα, άρχισε η διαμόρφωση μουσείων αμιγώς προφορικής μαρτυρίας ή μουσείων δημιουργημένων από την εκάστοτε κοινότητα για την κοινότητα τα οποία είχαν στόχο να φέρουν τη συλλογική μνήμη στην επιφάνεια. Τέτοιες περιπτώσεις παρατηρούνται ιδιαίτερα όταν η κοινότητα απειλείται από κάποιο είδος αποκλεισμού ή εκτοπισμού. Τρανό παράδειγμα αποτελεί το κοινοτικό μουσείο District Six Museum στο Κέηπ Τάουν το οποίο δημιουργήθηκε από τους εκτοπισμένους κατοίκους της περιοχής. Ένα από τα βασικά του εκθέματα αποτελεί το «ύφασμα της μνήμης» στο οποίο οι κάτοικοι γράφουν τις αναμνήσεις από την κοινότητά τους, πριν αυτή εκτοπιστεί από τη γειτονιά (Γκαζή, 2015: 50).

Κατά τη Σολομών (2013), οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν μία πλούσια, πολυφωνική παρουσίαση του παρελθόντος και προσφέρουν διαφορετικές ερμηνείες και οπτικές. Οι τρόποι που εντάσσονται στο μουσείο ποικίλουν αφού αφορούν τόσο το ορατό όσο και το αόρατο κομμάτι. Ταυτόχρονα εγείρουν και τα εξής ερωτήματα: Οι προφορικές μαρτυρίες παρατίθενται ή αντιπαραβάλλονται με τα εκθέματα; Μπορούν οι προφορικές μαρτυρίες να αποτελέσουν αυτούσιο έκθεμα; Κατά την Σολομών, μπορούν να λειτουργήσουν συνθετικά για την τεκμηρίωση των αντικειμένων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης «Άνθρωποι και εργαλεία», στην οποία πολλά εκθέματα συνοδεύονται από μαρτυρίες των χρηστών των εργαλείων. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις κατά τις οποίες οι μαρτυρίες που παρουσιάζονται ηχητικά, γραπτά ή οπτικά αποτελούν το μοναδικό έκθεμα μίας συλλογής. Κατά την Γκαζή (2015), η μέση λύση και η συνηθέστερη σε σχέση με τις πιο πάνω περιπτώσεις είναι η ένταξη της προφορικής μαρτυρίας στο επίκεντρο μίας αφήγησης, όχι απαραίτητα συνεκτικής, στην οποία συμμετέχουν εξίσου άλλα τεκμήρια, όπως φωτογραφίες, αντικείμενα, οπτικοακουστικό υλικό κ. α. Επιπρόσθετα, οι προφορικές μαρτυρίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κομμάτι επικοινωνίας μεταξύ των μουσείων, των κοινοτήτων και των επισκεπτών, ιδιαίτερα μέσω του διαδικτύου και της ψηφιοποίησης. Όπως σημειώνει η Γκαζή (2015), παρατηρείται η τάση οργάνωσης ψηφιακών

εκθέσεων προφορικών μαρτυριών οι οποίες επιτρέπουν στον επισκέπτη να ανακαλύψει το μουσειακό χώρο και τους τρόπους πρόσβασης σε αυτόν χωρίς την φυσική του παρουσία στο χώρο. Τέλος, οι προφορικές μαρτυρίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εκπαιδευτικό υλικό σε προγράμματα και δράσεις ανοικτές στο κοινό, αλλά και ως μέσο εμπλοκής της εκάστοτε κοινότητας, η οποία καλείται να δημιουργήσει το δικό της «τόπο μνήμης».

Οι λόγοι αυτής της σταδιακής αλλά δυναμικής ανόδου της προφορικής ιστορίας στο «φανερό» κομμάτι του μουσείου είναι πολλοί. Η παράθεση της ατομικής εμπειρίας παρέχει αμεσότητα, αυθεντικότητα και συμπληρώνει τα αντικείμενα ή το γενικό θέμα μιας έκθεσης εντάσσοντας σε αυτά την ανθρώπινη υπόσταση και τις αποχρώσεις της. Επίσης, δίνει πρόσβαση σε ζητήματα που δεν είναι διαθέσιμα σε γραπτές πηγές. Έτσι, η επίσημη και η ανεπίσημη ιστορία βρίσκουν χώρο να συνυπάρξουν. Το μεγαλύτερο, όμως, όφελος που προσφέρει η προφορική μαρτυρία στα μουσεία είναι η αίσθηση του «ανήκειν» που προσφέρει στον καθημερινό άνθρωπο, καθώς η ιστορία επιστρέφεται σε αυτούς που την έζησαν (Γκαζή, 2015: 47).

Ποιος, όμως, είναι ο καταλληλότερος τρόπος παράθεσης των προφορικών μαρτυριών ούτως ώστε να διατηρηθεί ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τους; Με ποιον τρόπο η μεταφορά μίας συνέντευξης ανάγεται σε περιεχόμενο συλλογικού ενδιαφέροντος; Οι προφορικές μαρτυρίες μπορούν να παρουσιαστούν γραπτά ή ακουστικά (Read, 2003). Οι πλείστοι ερευνητές συμφωνούν στο ότι η προφορική μαρτυρία αποτελεί κυρίως μία ακουστική εμπειρία, καθώς η γραπτή εκδοχή της αποκλείει το συναίσθημα, τις παύσεις και το ηχόχρωμα της τα οποία την καθιστούν άμεση και αυθεντική. Επιπρόσθετα, η μεταφορά της στο χαρτί περικλείει κινδύνους όπως η αλλαγή της σύνταξης ή η παραποίηση του νοήματος. Από την άλλη, το απομαγνητοφωνημένο κείμενο δίνει την ευκαιρία διορθώσεων, ενώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ευκολία και εύρος χωρίς να φέρνει τον πληροφορητή σε δύσκολη θέση σε περίπτωση έκθεσης έντονων συναισθηματικών στιγμών (Good, 2016). Σε πολλές περιπτώσεις η εικόνα και ο ήχος συνδυάζονται μέσω βιντεοσκόπησης.

Η προφορική ιστορία δεν αφορά μόνο το ορατό κομμάτι του μουσείου, αφού η χρήση της μπορεί να αποτελέσει αρχειακό τεκμήριο ή καθοδηγητικό στοιχείο σε σχέση με την εκθεσιακή πολιτική του μουσείου. Αναφερόμενη στον «κανόνα» (canon) και στο «αρχείο» (archive), η Assman (2008) βρίσκει δύο λειτουργίες της πολιτισμικής μνήμης των οργανισμών. Ο «κανόνας» αφορά την ενεργή πολιτισμική μνήμη την οποία οι οργανισμοί επιλέγουν να εκθέτουν και να διατηρούν επαναφέροντας το παρελθόν στο παρόν. Τα βασικά στοιχεία του κανόνα είναι η επιλογή, η ποιότητα,

η αξία και η διάρκεια μέσω των οποίων διατηρούνται στο χρόνο και μεταφέρονται από γενιά σε γενιά. Το «αρχείο» αποτελεί την παθητική μνήμη κατά την οποία συλλέγονται πληροφορίες -στην περίπτωσή μας προφορικές μαρτυρίες- οι οποίες διατηρούνται ως παρελθόν αφού δεν επανανοηματοδοτούνται στο παρόν. Τα αρχεία αυτά είναι η βάση για το τι θα μπορούσε να ειπωθεί στο μέλλον όταν αυτό γίνει παρελθόν, ενώ ο μακρόχρονος αποκλεισμός τους από τον κανόνα και την έκθεση τα καθιστά αδρανή και τα τοποθετεί ανάμεσα στην μνήμη και τη λήθη. Τα αρχεία, λοιπόν, χρειάζονται μία νέα μορφή ζωής, μία νέα ερμηνεία από τον ερευνητή ή σε άλλες περιπτώσεις τον καλλιτέχνη ούτως ώστε να ενεργοποιηθούν. Άλλωστε, κανείς δεν θα αφιερώσει χρόνο για να παρακολουθήσει ή να διαβάσει μία πληθώρα πληροφοριών ενός αρχείου όσο και να τον αφορά το θέμα. Παραδόξως, οι πλείστοι ερευνητές σήμερα επικεντρώνονται στον τρόπο και στη δημιουργία της συλλογής και ασχολούνται ελάχιστα με τη νοηματοδότηση, χρήση και έκθεσή της (High, 2010: 101).

Η προφορική ιστορία και η ανθρώπινη εμπειρία αποτελούν ένα ανοικτό πεδίο ερμηνειών και μπορούν να επαναφερθούν στο σήμερα με πολλούς τρόπους. Η επαναφορά αυτή δεν περιορίζεται εντός των ορίων του μουσείου. Με την πάροδο του χρόνου, την άνοδο της προφορικής ιστορίας, την εξέλιξη της τεχνολογίας και τη διεύρυνση των καλλιτεχνικών πρακτικών και της διεπιστημονικότητας οι προφορικές μαρτυρίες και τα αρχεία βρήκαν διέξοδο σε δημιουργικούς τρόπους έκθεσης με καλλιτέχνες και ερευνητές να συνεργάζονται και να ερμηνεύουν. Δρόμοι, αίθουσες θεάτρων και κινηματογράφων, τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ και βιβλιοπωλεία, μνημεία και πολιτιστικοί οργανισμοί δίνουν νέα στέγη στις αναμνήσεις καθημερινών ανθρώπων και αρχείων με περιοδικές εκθέσεις και δρώμενα ερμηνεύοντας τη σύγχρονη πολιτιστική μνήμη (Erl, 2008: 389).

Ένα παράδειγμα σύμπραξης προφορικής ιστορίας και τεχνολογίας αποτελεί το πρότζεκτ The Montreal Life Stories. Το συγκεκριμένο πρότζεκτ αποτελείται από πολλές ομάδες εργασίας και αφορά τη συλλογή προφορικών μαρτυριών από κατοίκους του Μοντρεάλ οι οποίοι εκτοπίστηκαν εξαιτίας πολέμων ή γενοκτονιών. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του The Montreal Life Stories βρίσκεται στη χρήση της τεχνολογίας στη μεθοδολογία και στην έκθεση των προφορικών μαρτυριών. Οι επτά ομάδες εργασίας επικοινωνούν μέσω διαδικτυακής πλατφόρμας στην οποία εκτίθεται το υλικό και έτσι το καθιστούν προσβάσιμο σε όλα τα μέλη του πρότζεκτ. Η πλατφόρμα έδωσε την ευκαιρία στις ομάδες εργασίας να δουλέψουν ανεξάρτητα αλλά με πλήρη συνοχή και έλεγχο. Επιπρόσθετα, οι μαρτυρίες παρουσιάστηκαν με τη χρήση ψηφιακών αφηγήσεων, για την καταγραφή

των οποίων χρησιμοποιήθηκαν όλα τα δυνατά μέσα, ο ήχος και η εικόνα. Τέλος, η χρήση σύγχρονων προγραμμάτων ψηφιακής αρχειοθέτησης κατέστησε εύχρηστο το υλικό για κάθε ενδιαφερόμενο (High, 2010). Το πιο σημαντικό όμως στο συγκεκριμένο εγχείρημα είναι η άμεση εμπλοκή των πληροφορητών τόσο στην παρουσίαση όσο και στην επιλογή των προφορικών μαρτυριών.

Στη συνέχεια θα παραθέσουμε κάποια παραδείγματα εναλλακτικού τρόπου έκθεσης αφηγήσεων προφορικής ιστορίας πέραν των μουσείων και της κλασσικής συλλογής μαρτυριών σε έντυπη ή ψηφιακή μορφή. Τα παραδείγματα που θα ακολουθήσουν εμπλέκουν σε μεγάλο βαθμό τις εικαστικές παρεμβάσεις (installations) και τις παραστασιακές τεχνικές (performances, site specific performances).

Ο Butler (2013) αναφέρεται στα λεγόμενα «μνημοτοπία» (memoryspaces) στα οποία ο δημόσιος χώρος ερμηνεύεται μέσω μιντιακών διαδρομών με προφορικές μαρτυρίες και ήχους. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έκθεση *Linked* του καλλιτέχνη Graeme Miller, στην οποία παρουσιάστηκαν προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που έχασαν τα σπίτια τους στη διάρκεια της κατασκευής του δρόμου M11 στο Hackney του Λονδίνου. Οι μαρτυρίες μεταδίδονταν με πομπούς στις άκρες του δρόμου M11, δημιουργώντας ένα είδος διαμαρτυρίας. Οι επισκέπτες μπορούσαν να τις ακούσουν με τη χρήση ακουστικού εξοπλισμού που δανείζονταν από τοπικές βιβλιοθήκες. Εμπνεόμενος από την έκθεση, ο Butler προχώρησε στη δική του κατασκευή μνημοτοπιών έχοντας ως βάση τον Τάμεση. Αφού ακολούθησε τα παρακλάδια του και μελέτησε την πορεία του, συνέλεξε προφορικές μαρτυρίες κατοίκων, η ζωή των οποίων συνδεόταν άμεσα με το ποτάμι. Η έκθεση ονομάστηκε *Drifting* και οι επισκέπτες της είχαν την ευκαιρία, μέσω ακουστικών και δώδεκα στάσεων, να ανακαλύψουν την ζωή του Τάμεση και να γνωρίσουν μία ανθρώπινη πλευρά του. Κατά τη διάρκεια της πορείας, ο επισκέπτης μπορούσε να επιλέξει ένα ηχοτοπίο το οποίο θα τον συνόδευε καθ' όλη τη διάρκεια του περιπάτου.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την υλοποίηση των ακουστικών διαδρομών. Σε κάποιες περιπτώσεις οι σχεδιαστές τους επιλέγουν τον απλό τρόπο του ακουστικού εξοπλισμού και ενός χάρτη. Και στις δύο περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω τα ακουστικά αρχεία είναι διαθέσιμα σε ιστοσελίδες στις οποίες ο ενδιαφερόμενος μπορούσε να κατεβάσει τις μαρτυρίες χωρίς να ακολουθήσει τη διαδρομή. Έτσι, δόθηκε η ευκαιρία στο αρχείο να υπάρξει ως ένα αυτόνομο υλικό. Με την είσοδο, όμως, των smartphone στις ζωές μας οι ακουστικές διαδρομές

μπορούν να περάσουν σε άλλο επίπεδο, τόσο όσον αφορά την ευχρηστία τους όσο την εμπειρία του χρήστη. Η τεχνολογία του GPS και η εύκολη χρήση των εφαρμογών στα κινητά μπορεί να αντικαταστήσει τους χάρτες και τον ακουστικό εξοπλισμό, δίνοντας στον επισκέπτη τη δυνατότητα να γνωρίζει ανά πάσα στιγμή την τοποθεσία του και την πορεία του. Επιπρόσθετα, η ενσωμάτωση των ακουστικών αρχείων σε μία εφαρμογή μπορεί να συγχρονιστεί με την τοποθεσία ούτως ώστε οι μαρτυρίες να συντονίζονται αυτόματα χωρίς να χρειάζεται η επέμβαση του επισκέπτη. Τέλος, η συγκεκριμένη τεχνολογία δίνει την δυνατότητα για περισσότερες πληροφορίες και εικόνες σε σχέση με την κλασική χρήση ενός χάρτη (Bradley , 2012).

Ο Toop (2013), πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα τη σχέση προφορικής μαρτυρίας και τέχνης, δημιούργησε το έργο *The Body Event*. Το έργο αποτελεί μία ηχητική εγκατάσταση στην οποία ο Toop χρησιμοποίησε μία συνέντευξή του με τον καλλιτέχνη John Latham. Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση προκύπτει από το ότι ο Toop δεν χρησιμοποίησε στην ηχητική εγκατάσταση τον λόγο του Latham, αλλά τους ήχους που παρήγαγε το σώμα του και ο χώρος του σπιτιού του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, συνθέτοντας με αυτό τον τρόπο ένα ηχητικό περιβάλλον που ανταποκρινόταν πλήρως στο πρόσωπο του καλλιτέχνη. Το έργο μεταφέρθηκε μετά τον θάνατο του Latham στο σπίτι στο οποίο έγινε η συνέντευξη, συνοδεύοντας το αρχεϊακό υλικό του καλλιτέχνη. Ο Toop χαρακτηρίζει το έργο του ως προφορική και ακουστική ιστορία ενός καλλιτέχνη.

Μεγάλη απήχηση της προφορικής ιστορίας παρατηρούμε και στις παραστατικές τέχνες. Η παράσταση *Tic(k)* του Case (2005), ερευνητή προφορικής ιστορίας και ηθοποιού, αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Η συγκεκριμένη παράσταση μπορεί να χαρακτηριστεί ως performance για την προφορική ιστορία παρά ως παράσταση προφορικής ιστορίας, καθώς ο Case φέρνει επί σκηνής την εμπειρία του κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με καρκινοπαθείς οι οποίοι στην πορεία πέθαναν. Ένας από τους πληροφορητές ήταν και ο παππούς του, με αποτέλεσμα η performance να τον αφορά σε πολύ προσωπικό επίπεδο. Στην ουσία η παράσταση αποτελούσε την προφορική μαρτυρία του Case σε σχέση με τη διαδικασία της συνέντευξης, των συναισθημάτων και της σχέσης του με το χρόνο και το θάνατο. Αυτό δεν αποτελεί τη μοναδική δουλειά του καλλιτέχνη, καθώς το πρότζεκτ του με τίτλο *Sound* είχε ως θεματική την καταγραφή των τελευταίων στιγμών και εμπειριών της μητέρας του πριν χάσει τη ζωή της από σοβαρή ασθένεια. Ο ίδιος σημειώνει ότι η καταγραφή ντοκουμέντων, οι ηχογραφήσεις και οι φωτογραφίες του είχαν γίνει εμμονή, με αποτέλεσμα να καταλήξει στην συγκρότηση ενός μεγάλου αρχεϊακού υλικού για τη ζωή και το θάνατο της μητέρας του.

Η εμπλοκή της τέχνης και της τεχνολογίας στην έκθεση της προφορικής μαρτυρίας είναι γεγονός. Η απομάκρυνση από τα στεγανά της απόλυτης ιστορικής αλήθειας και η επικέντρωση στην ανθρώπινη εμπειρία μεταφέρει την προφορική ιστορία από το επίπεδο της απλής καταγραφής στο επίπεδο της έκφρασης και του μοιράσματος. Αυτή η προσέγγιση προσφέρει πολυαισθητηριακές εμπειρίες στους ενδιαφερόμενους δίνοντας σύγχρονη πνοή σε αρχεία, μουσεία και πολιτιστικούς οργανισμούς. Όλα αυτά συμβαίνουν, και οφείλουν να συμβαίνουν, με σεβασμό στα άτομα και τις ιστορίες τους.

3. Η κοινότητα της Ζώδιας

Για να κατανοηθεί το περιεχόμενο των αφηγήσεων που θα αναλυθεί στην συνέχεια, είναι απαραίτητο να δοθούν κάποιες πληροφορίες για τη Ζώδια,¹ αλλά και για το χρονικό-ιστορικό υπόβαθρο των κοινοτήτων και του νησιού για τις περιόδους που αναφέρονται στις αφηγήσεις ζωής. Σε πρώτο επίπεδο, πρέπει να κατανοηθεί η αγροτική ζωή των κοινοτήτων, αλλά και το γενικότερο κλίμα των δεκαετιών 1940-1970 στην Κύπρο, τόσο ιστορικά όσο και κοινωνικά. Για παράδειγμα, είναι κοινώς αποδεκτό ότι η ζωή των γυναικών δεν υπήρξε ανέκαθεν εύκολη και ισότιμη, πόσω μάλλον σε μία κλειστή κοινωνία της δεκαετίας του 50. Επιπρόσθετα, πρέπει να ληφθεί υπόψη η ταραχώδης περίοδος την εποχή αυτή για τον κυπριακό λαό. Ο αγώνας της ΕΟΚΑ το 1955-1959, το αίτημα των Κυπρίων για ένωση με την Ελλάδα, η ανεξαρτησία του νησιού το 1960, οι ταραχές ανάμεσα σε Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους, ο εμφύλιος, το πραξικόπημα και τέλος η εισβολή είναι μερικά ιστορικά ορόσημα που παρουσιάζονται μέσα από τα μάτια καθημερινών ανθρώπων. Υπενθυμίζεται ότι η παρούσα εργασία δεν έχει σκοπό να αντιπαραβάλει την κοινωνία του τότε με την κοινωνία του σήμερα ούτε να ερευνήσει την «αλήθεια» των ιστορικών γεγονότων, αλλά να σκιαγραφήσει τις πτυχές της κοινότητας. Ούτως ή άλλως, η Abrams (2010) τονίζει την υποκειμενικότητα της διαδικασίας της προφορικής ιστορίας, καθώς τα άτομα τα οποία συμμετέχουν στην διαδικασία, δηλαδή ο συνεντευκτής και ο πληροφορητής, φέρουν τους δύο υποκειμενικούς τους κόσμους σε συνδιαλλαγή, ο πρώτος παραθέτοντας τον κόσμο μέσα από τα δικά του μάτια και ο δεύτερος ερμηνεύοντάς τον κάτω από το δικό του πρίσμα.

Στην πραγματικότητα η Ζώδια αποτελείται από δύο κοινότητες, την Πάνω και την Κάτω Ζώδια, τις οποίες διαχωρίζει ένας χείμαρρος, ο Κουκουρίδης. Η κοινότητα δεν αποτελούνταν ανέκαθεν από δύο διαφορετικά χωριά. Εκτιμάται ότι ο διαχωρισμός έγινε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς στο χρονικό του Λεοντίου Μαχαιρά το χωριό αναφέρεται ως Ζωτία, ενώ σε επόμενους χάρτες υπάρχουν οι ονομασίες Zodhia και Zodies. Ο σύγχρονος διαχωρισμός των κοινοτήτων παρατηρείται στον χάρτη του Λόρδου Κίτσεναρ (Τάντας, 1995) ο οποίος δημιουργήθηκε ανάμεσα στο 1878 και 1883². Παρόλ' αυτά, οι Ζωδιάτες στο σύνολό τους, παρότι αναγνωρίζουν τον θεσμικό διαχωρισμό των δύο χωριών αφού διοικούνταν ξεχωριστά, ορίζουν την καταγωγή τους ως κοινή, ειδικότερα μετά την εισβολή. Το φαινόμενο αυτό, της ενδυνάμωσης δηλαδή της κοινής Ζωδιάτικης ταυτότητας θα μελετηθεί εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο, καθώς έχουν παρατηρηθεί διαφορές ανάμεσα στις δύο κοινότητες τις οποίες όμως με το πέρασμα του χρόνου οι κάτοικοι παραμερίζουν.

1 Πληροφορίες για την κοινότητα μπορείτε να εντοπίσετε στην ιστοσελίδα της: http://zodhia.blogspot.com/p/blog-page_1596.html

2 Πληροφορίες για τον χάρτη του Λόρδου Κίτσεναρ ανακτήθηκαν από : <http://www.sigmalive.com/simerini/politismos/431492/oratios-xempert-kitsener>

Οι κοινότητες τοποθετούνται στην επαρχία Λευκωσίας της Κύπρου στην πεδιάδα της Μόρφου. Το 1974 οι κάτοικοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις κατοικίες τους και να διασκορπιστούν τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό εξαιτίας της τουρκικής εισβολής. Έκτοτε το χωριό ανήκει στην κατεχόμενη περιοχή της Κύπρου και έχει μετονομαστεί σε Yukarı Bostancı και Asağı Bostancı στη θέση των ονομάτων Πάνω και Κάτω Ζώδια αντίστοιχα.

Σύμφωνα με απογραφή του 1973, ένα χρόνο πριν την εισβολή, οι κάτοικοι στην Πάνω Ζώδια ήταν 1346 και στην Κάτω Ζώδια 2894 με το σύνολο των κατοίκων να φτάνει στους 4524 (Τάντας, 1995: 11). Όσον αφορά την προέλευση του ονόματος Ζώδια, πολλοί μύθοι αναφέρονται σε ένα «ζώδιον» (= στοιχειό) το οποίο πολλά χρόνια τυραννούσε τους κατοίκους του χωριού, καθώς καταβρόχθιζε άντρες και παιδιά (Κληρίδης, 1961). Σύμφωνα με την παράδοση, το στοιχειό είχε τη μορφή Δράκου και κατοικούσε σε μία σπηλιά στην Π. Ζώδια. Εξολοθρεύτηκε από τους κατοίκους της περιοχής, αφού το καλόπιασαν με κρασί και μετά το έκαψαν. Μία επιστημονικότερη άποψη αναφέρει ότι το όνομα προέρχεται από τα Ζώδια, γιορτές αφιερωμένες στο Ζώδιο Απόλλωνα του οποίου ο ναός βρισκόταν στην περιοχή (Τάντας, 1995: 3).

Η ζωή στις κοινότητες υπήρξε ανέκαθεν κτηνοτροφική και αγροτική. Τα δύο χωριά ανά περιόδους γίνονταν γνωστά σε όλη την Κύπρο για προϊόντα όπως το λινάρι, τα καρότα, τα καρπούζια και τα πεπόνια. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το ότι κάθε πληροφορητής αναφέρεται έντονα στην αγροτική ζωή και στις δυσκολίες της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε γραπτή του μαρτυρία ο Ανδρέας Σολωμού Κούσιος, γεννημένος το 1920:

[...] Όπως όλος ο κόσμος, έτσι και οι δικοί μου γονείς δεν αποτελούσαν εξαίρεση. Αγωνίζονταν νυχθημερόν χωρίς ανάπαυλα στα λίγα κτήματα που διέθεταν για να μας μεγαλώσουν και να μας αποκαταστήσουν. Οι κυριότερες γεωργικές καλλιέργειες από τις οποίες ανέμεναν κάποια έσοδα για να επιβιώσουν ήταν αρπισιά, λινάρι, μπουστάνια, πεπόνια και σε μικρότερο βαθμό καρπούζια. Επίσης καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι που χρησιμοποιούσαμε κυρίως για τη δική μας διατροφή και τη διατροφή των ζώων αφού τα ζώα ήταν το κυριότερο εργαλείο για την διεκπεραίωση των γεωργικών μας ασχολιών (Χατζηστυλλής, 1994: 15).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι οι υπόλοιπες δραστηριότητες των κοινοτήτων προσαρμόζονταν ανάλογα με τις περιόδους της σποράς, του θερισμού και του οργώματος ενώ οι αγροτικές δουλειές αφορούσαν όλη την οικογένεια. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο, οι γάμοι γίνονταν συνήθως Οκτώβριο,

καθώς ήταν ο ελεύθερος μήνας για τους αγρότες. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μελεάγρος (2006: 38, 71) :

Ο Οκτώβριος είναι ο μήνας των γάμων, δύο και τρεις κάθε Κυριακή. Καμιά φορά είναι ανάγκη οι παπάδες να κάμουν το πρώτο γάμον το πρωί “πολούτουρκα” για να τους προφτάσουν όλους”.
[...] Το “ασιερόμπασμα” , το κουβάλημα του αχύρου από το αλώνι στο σπίτι, γίνεται πάντα βράδυ. Με το βράδιασμα μαζεύονται στο αλώνι όλη η οικογένεια, συγγενείς και κουμπάροι, άνδρες, γυναίκες, παιδιά, όλοι χρειάζονται με αναμμένα φανάρια που φωτίζουν το αλώνι.

Έντονο ρόλο στη ζωή της κοινότητας είχε το θρησκευτικό στοιχείο, καθώς συνδεόταν τόσο με τη χριστιανική πίστη και τις θρησκευτικές λειτουργίες όσο και με την ψυχαγωγία των κατοίκων. Στην Πάνω Ζώδια υπήρχαν οι εκκλησίες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, της Παναγίας και του Αγ. Δημητρίου, ενώ στην Κάτω Ζώδια υπήρχαν η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού και του Αγ. Γεωργίου των Ξαλώνων την οποία μάλιστα η κοινότητα κατοχύρωσε δικαστικά μετά από διαμάχη με την κοινότητα της Μόρφου για την περιοχή (Τάντας, 1995). Η πίστη των Ζωδιατών οδηγούσε συχνά σε θαύματα των Αγίων τα οποία ακούγονταν σε όλη την Κύπρο. Προσωπική εμπειρία αποτελεί η αφήγηση του παππού μου, κατοίκου της Πάνω Ζώδιας, για την εμφάνιση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο σπίτι τους, ούτως ώστε να τον καθυστερήσει σχετικά με την γέννηση του γιου του κατά την οποία υπήρξαν επιπλοκές. Η εκκλησία του Αρχαγγέλου απείχε ελάχιστα από το σπίτι. Στο εσωτερικό της υπήρχε μία επιβλητική τοιχογραφία ύψους τεσσάρων μέτρων την οποία πολλοί «φοβούνταν να κοιτάζουν στα μάτια», καθώς σε «παρακολουθούσε» σε όποιο μέρος του ναού βρισκόσουν. Με αυτό το πρόσωπο εμφανίστηκε και στα μάτια του παππού μου Αντρέα. Σύμφωνα με την αφήγησή του, τα λόγια του Αγίου βγήκαν αληθινά και το παιδί γεννήθηκε υγιέστατο ανήμερα της γιορτής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ κατά την οποία γιόρταζε όλο το χωριό. Τέτοιες αφηγήσεις θα συναντήσουμε και στην πορεία με τους κατοίκους να επιβεβαιώνουν το έντονο θρησκευτικό αίσθημα.

Όπως προαναφέρθηκε, οι εκκλησίες δεν αποτελούσαν μόνο χώρους λατρείας αλλά και διασκέδασης, καθώς τα πανηγύρια έφερναν πλήθος κόσμου στις κοινότητες. Ειδικότερα το πανηγύρι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Πάνω Ζώδια προσέλκυε επισκέπτες και έμπορους από όλη την Κύπρο για να ξεπουλήσουν τηνπραμάτεια τους. Όπως ανέφεραν πληροφορητές, στο πανηγύρι πωλούνταν από «ζώα έως αυτοκίνητα», ενώ τα σπίτια των χωριανών γέμιζαν με επισκέπτες και συγγενείς από άλλες περιοχές. Στιγμές χαλάρωσης και ψυχαγωγίας πρόσφεραν τα καφενεία και τα σωματεία τα οποία απευθύνονταν κυρίως στους άντρες, οι μαζώξεις στα σπίτια, το σινεμά «της Φιγενούς», οι

εθνικές επέτειοι με τις γιορτές που διοργανώνονταν και φυσικά οι βόλτες στην μεγάλη κωμόπολη της Μόρφου η οποία απείχε ελάχιστα χιλιόμετρα.

Το Αρρεναγωγείο και το Παρθεναγωγείο που βρίσκονταν στη μέση των δύο κοινοτήτων κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Ζώδιας. Όπως θα δούμε, όμως, στην πορεία ελάχιστοι μαθητές τελείωναν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ούτως ώστε να προχωρήσουν στο Γυμνάσιο Μόρφου. Οι λόγοι πολλοί. Συνήθως τα αγόρια ακολουθούσαν την αγροτική ζωή της οικογένειας αφήνοντας την εκπαίδευση, ενώ τα κορίτσια αναγκάζονταν να αφήσουν το σχολείο ούτως ώστε να αναλάβουν το ρόλο της νοικοκυράς, καθώς οι γονείς έλειπαν για ώρες στις καλλιέργειες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε γραπτή του μαρτυρία ο Παναγιώτης Κοζάνης (Χρυσάνθου, 2009: 139): «Όταν κάποιος τελειωνε το δημοτικό, μπορούσε να πάει στο Γυμνάσιο, αλλά οι περισσότεροι εγκατέλειπαν το σχολείο και έπιαναν δουλειά στα χωράφια. Εγώ ήμουν από τους λίγους που συνέχισα να φοιτώ στην Εμπορική Σχολή της Μόρφου»

Βέβαια, με την πάροδο του χρόνου και ειδικότερα μετά την ανεξαρτησία του νησιού, η εκπαίδευση άρχισε να θεωρείται σημαντική, αφού πληροφορητές νεότερης ηλικίας ανεξαρτήτως φύλου προχώρησαν και σε ανωτάτου επιπέδου σπουδές. Εκπαίδευση όμως για τους Ζωδιάτες εθεωρείτο και η μάθηση κάποιας «τέχνης», όπως, για παράδειγμα, το ράψιμο, η τέχνη του υποδηματοποιού, του κουρέα ή του ξυλουργού όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.

Ως προς το ιστορικό υπόβαθρο, θα αναφερθεί έντονα ο απελευθερωτικός αγώνας κατά της Αγγλοκρατίας το 1955-1959, καθώς οι πλείστοι πληροφορητές υπήρξαν ενεργά μέλη οι ίδιοι ή οι οικογένειες τους (Τάντας, 1995: 217-223 και Χτζηστυλλής, 1994: 85-94). Κατά τον αγώνα η Πάνω και Κάτω Ζώδια συνασπίστηκαν στο ίδιο μέτωπο με τα εθνικόφρονα σωματεία να προετοιμάζουν νέους κάθε ηλικίας για την ένταξη στην ΕΟΚΑ την ΠΕΚΑ και την ΑΝΕ. Ο Ιωάννης Κασίνης (Χατζηστυλλής, 1994: 86) αναφέρει σε γραπτή του μαρτυρία:

Μεγάλος αριθμός μαθητών μετά το διάβασμα κατέφευγαν στα οικήματα των Εθνικόφρονων Σωματείων για να παίξουν κάποιο παιχνίδι να διαβάσουν διάφορα βιβλία ή να αναμειχθούν σε χορωδίες ή θεατρικά τα οποία συχνά παρουσιάζονταν σε προγράμματα εθνικών ή άλλων εκδηλώσεων. [...] Και είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι πλείστοι από αυτούς προέρχονταν από γονείς ιδεολογικά αδιάφορους ακόμη και αριστερών φρονημάτων [...]. Κρίνοντας από δικής μου σκοπιάς στα 16 μου χρόνια ήμουν προετοιμασμένος από κάθε άποψη να συμμετάσχω σε οποιασδήποτε μορφής αγώνα και με κάθε θυσία.

Η αναφορά του Κασίνη στις πολιτικές πεποιθήσεις κάθε άλλο είναι παρά τυχαία. Τα δύο μέτωπα, της Αριστεράς και της Δεξιάς, αλλά και οι σχέσεις Τουρκοκυπρίων-Ελληνοκυπρίων υπήρξαν σε αρκετές περιπτώσεις αιτίες για ρήξεις και πολιτικές- κοινωνικές αναταραχές στο κυπριακό έδαφος. Στην περίπτωση της Ζώδιας δεν υπήρξαν έντονοι διαπληκτισμοί ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, αλλά ούτε προβλήματα Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων, καθώς οι κοινότητες αποτελούνταν αποκλειστικά από τους πρώτους. Παρόλ' αυτά, οι Ζωδιάτες είχαν επαφές με Τουρκοκύπριους, λόγω των αγροτικών εργασιών και της διάχυσης τους στην κωμόπολη της Μόρφου και στα γειτονικά χωριά.

Η οικογένεια μου ζούσε στην Κάτω Ζώδια και μολονότι δεν υπήρχαν Τουρκοκύπριοι κάτοικοι, οι γονείς μου είχαν πολλές επαφές με Τουρκοκύπριους λόγω των εργασιών τους στα χωράφια. Τα χωράφια μας βρίσκονταν κοντά στα τουρκοκυπριακά χωριά Ελιά και Αγκολέμι και πολύ συχνά νοικιάζαμε εκτάσεις γης σε Τουρκοκύπριους για να τις καλλιεργήσουν. [...] Σε αρκετά χωριά πέραν των συμπλοκών ανάμεσα στους Ελληνοκύπριους και τους Τουρκοκύπριους παρατηρούνταν έντονα το φαινόμενο του πολιτικού φανατισμού και του διχασμού ανάμεσα στους ίδιους τους Ελληνοκύπριους. [...] Η δεκαετία 1964-1974 χαρακτηριζόταν από συνεχή αναστάτωση, αναβρασμό και βία. [...]. Ευτυχώς, στη Ζώδια δεν παρατηρήθηκαν τέτοια φαινόμενα. Υπήρχαν μεν πολιτικές διαφωνίες αλλά ποτέ κανείς δεν είχε στρέψει το όπλο ενάντια σε συνάνθρωπό του (Χρυσάνθου, 2009: 143).

Το μεγαλύτερο πλήγμα τόσο για τη Ζώδια όσο και για την ευρύτερη περιοχή της Κύπρου και τους κατοίκους της αποτέλεσε η τουρκική εισβολή. Σύμφωνα με τους αφηγητές, στις 15 Αυγούστου 1974 οι τελευταίοι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους με την ελπίδα της σύντομης επιστροφής. Στις 16 Αυγούστου ο τουρκικός στρατός κατέλαβε τις κοινότητες. Έτσι, έχοντας μαζέψει ελάχιστα υπάρχοντα κλείδωσαν τις κατοικίες τους και αποχώρησαν από τις κοινότητες. Τα οδοφράγματα έκλεισαν, υψώθηκαν σύνορα και Ελληνοκύπριοι-Τουρκοκύπριοι ξεκίνησαν τη ζωή τους από το μηδέν μετακινούμενοι από τα βόρεια στα νότια σημεία του νησιού και το αντίστροφο. Το 2003, σχεδόν 30 χρόνια μετά την εισβολή και έπειτα από σωρεία διαπραγματεύσεων, οι περιορισμοί μειώθηκαν με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, επιτρέποντας στις δύο πλευρές να επικοινωνούν. Πολλοί έσπευσαν να επισκεφθούν, έστω εξωτερικά, τα σπίτια και τις γειτονίες τους, με αποτέλεσμα την αναζωπύρωση της μνήμης αλλά και το αίσθημα της ματαιότητας. Κατά την Ηλιοπούλου (2016: 94), η νέα γενιά Κυπρίων αντιμετωπίζει την κατάσταση της διχοτόμησης ως δεδομένη, ενώ η γενιά με πρωτογενή την εμπειρία του πολέμου εμπλέκεται

συναισθηματικά, χρησιμοποιώντας τον όρο «σπίτι» όχι για την παροντική κατοικία, αλλά αναφερόμενη σε ένα ευρύ φάσμα του ιδιωτικού χώρου (γειτονιά, κατοικία, στέκι) τον οποίον αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν. Όπως αναφέρεται σε ανώνυμη μαρτυρία: «Πήγα στην άλλη πλευρά. Ήμουν πολύ περίεργος να δω τον τόπο μου, το σπίτι μου. Έχει καιρό να ξαναπάω. Τέσσερα χρόνια. Ήμουν περίεργος. Πώς είναι σήμερα. Το προσέχουν, το γκρέμισαν;» (Ηλιοπούλου, 2016: 95).

Έκτοτε, μετά τη διασπορά των κατοίκων, οι Ζωδιάτες προσπαθούν να διατηρήσουν τη συνοχή και την ταυτότητα της κοινότητας πολεμώντας τη λήθη, διοργανώνοντας εκδηλώσεις, δημιουργώντας συλλόγους³ και συνεχίζοντας το θεσμό των εκλογών κοινοτάρχη και κοινοτικού συμβουλίου. Επιπρόσθετα επικοινωνούν διατηρώντας διαδικτυακές ομάδες⁴ στις οποίες μοιράζονται σκέψεις, φωτογραφίες και αναμνήσεις προσπαθώντας να προσαρτήσουν σε αυτές τις νεότερες γενιές, αγωνιώντας να μεταβιβάσουν και να διασώσουν την ταυτότητα της καταγωγής τους.

3 Παραδείγματα τέτοιων συλλόγων αποτελούν οι εξής: Λαογραφικός και Αθλητικός Όμιλος Ζωδιατών, Σύλλογος Αποφοίτων Ανωτέρων Σχολών Ζώδιας, Εθνικόφρων Σωματείο Άνω Ζώδιας Νικόλαος Π. Γιάγκου και ο Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Γυναικών Ζώδιας.

4 Η διαδικτυακή ομάδα ονομάζεται “Πάνω και Κάτω Ζώδια (Zodia)” και ανήκει στο Facebook : <https://www.facebook.com/groups/173558006151043/>

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Μεθοδολογία

1.1 Προετοιμασία

Όπως κάθε μορφή επικοινωνίας, οι συνεντεύξεις αποτελούν μια ζωντανή διαδικασία αλληλεπίδρασης με μεταβολές, αβέβαιες εκβάσεις, εκπλήξεις και δυσκολίες. Κατά τη διαδικασία της προφορικής μαρτυρίας οι αφηγήσεις έχουν πάντοτε ως παραλήπτη τον συνεντευκτή, ο οποίος λειτουργεί ως πρώτος μάρτυρας μίας αφηγηματικής εμπειρίας αλλά και ως διαμορφωτής της (Abrams, 2010: 54). Η διαδικασία καθίσταται πιο πολύπλοκη, όταν οι εμπειρίες περιλαμβάνουν ζητήματα τραυματικής εμπειρίας, όπως ο εκτοπισμός, καθώς ο ερευνητής γίνεται «παραλήπτης» πλήθους ψυχικών διεργασιών, όπως απωθημένες πληροφορίες και εκρήξεις συναισθημάτων, οι οποίες μπορούν να τον αποδιοργανώσουν στον ίδιο βαθμό με τον μάρτυρα της εμπειρίας (Αλεξοπούλου, 2013). Το βάρος του συνεντευκτή κατά τη διάρκεια της έρευνας ανάγεται στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του πληροφορητή. Οι συμμετοχοί της συνέντευξης διαπραγματεύονται επανειλημμένα το περιεχόμενο της ανάμνησης «παίζοντας» ανάμεσα στις ερωτήσεις του συντευκτή και τις προτάσεις του ίδιου του μάρτυρα σε σχέση με το τι είναι διατεθειμένος να μοιραστεί ή το τι θεωρεί σημαντικό να ειπωθεί (Errante, 2000).

Μέσω των ερωτήσεων ο ερευνητής στοχεύει πάντοτε στη γνώση και αυτός ο στόχος του κινεί τον πληροφορητή στο να ανοιχτεί και να μοιραστεί εμπειρίες και γνώσεις. Γι' αυτό τον λόγο, άλλωστε, επιλέγουμε πάντοτε συνεντευξιαζόμενους οι οποίοι γνωρίζουν περισσότερα από τον ερευνητή. Η ικανότητα του ερευνητή, όμως, να ακούει και να σέβεται τις αντιλήψεις και την προσωπικότητα του συνεντευξιαζόμενου είναι πιο σημαντική από τη γνώση. Επιπρόσθετα, η έρευνα προϋποθέτει καλή προετοιμασία με άριστη γνώση του πεδίου ενδιαφέροντος και της ορολογίας του εκ μέρους του ερευνητή (Thompson, 2008: 273).

Μέσα από τη μελέτη της βιβλιογραφίας και της ιστορίας της κοινότητας, κατέληξα ότι θα είχε ενδιαφέρον να εστιάσω στις εξής θεματικές: Οικογενειακή ζωή, κοινωνική ζωή σχολική ζωή, ελεύθερος χρόνος, αγροτική ζωή. Στη θεματική «οικογενειακή ζωή» εντάσσονται οι δεσμοί, οι αξίες

και η λειτουργία της οικογένειας στην κοινότητα. Η «κοινωνική ζωή» περικλείει τους δεσμούς εκτός σπιτιού, τη γειτονιά και τη διάρθρωση των κοινοτήτων ως προς τις κοινωνικές τάξεις και τους θεσμούς. Στη θεματική «ελεύθερος χρόνος» εντάσσονται η ψυχαγωγία, τα σημεία εστίασης και οι πολιτιστικές δραστηριότητες, ενώ η «σχολική ζωή αφορά» την εκπαίδευση. Τέλος, η «αγροτική ζωή» συμπληρώνει τις ανωτέρω θεματικές με τη γεωργία και την κτηνοτροφία να παρουσιάζονται ως οι κύριες ασχολίες των κατοίκων της Ζώδιας.

Το επόμενο βήμα ήταν να εντοπιστούν «οι αφηγητές της Ζώδιας». Σκεπτόμενη τις ανάγκες της έρευνας, αποφάσισα να ασχοληθώ με πρωτογενείς πηγές. Έτσι, απευθύνθηκα σε άτομα τα οποία έζησαν έστω για λίγο στην κοινότητα, ακόμα και αν η αποχώρησή τους από αυτή έγινε σε μικρή ηλικία. Απέκλεισα, λοιπόν, διαμεσολαβημένες αφηγήσεις, δηλαδή από πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, οι οποίοι πιθανότατα να άκουσαν αφηγήσεις από προγόνους και επικεντρώθηκα σε κατοίκους των κοινοτήτων με πρωτογενείς εμπειρίες. Έτσι, πραγματοποιήθηκαν δύο ταξίδια στην Κύπρο διάρκειας 10 ημερών το κάθε ένα, με σκοπό τον εντοπισμό κατοίκων της Πάνω και Κάτω Ζώδιας και τη λήψη συνεντεύξεων σχετικά με τη ζωή των κοινοτήτων.

1.2 Προσέγγιση: Πώς προέκυψαν οι αφηγητές

Προτού πραγματοποιηθούν τα ταξίδια, οι κάτοικοι ενημερώθηκαν μέσω της διαδικτυακής τους ομάδας για το σκοπό και τις προθέσεις της έρευνας με το εξής μήνυμα:

Αγαπητοί συγχωριανοί καλησπέρα. Ονομάζομαι Μαρίνα Κακουλλή και κατάγομαι από τη Ζώδια. Είμαι μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών στον τομέα της Πολιτιστικής Διαχείρισης. Στα πλαίσια της διπλωματικής μου εργασίας θέλησα να ασχοληθώ με το κατεχόμενο χωριό μας. Έτσι, αποφάσισα να συλλέξω τις αναμνήσεις των Ζωδιατών μέσω συνεντεύξεων. Ψάχνω για άτομα όλων των ηλικιών που έζησαν έστω για λίγο στη Ζώδια. Θα χαρώ πολύ αν κάποιος από εσάς θελήσετε να μοιραστείτε τις αναμνήσεις σας μαζί μου. Κάθε εμπειρία σας είναι σημαντική και πρέπει να φροντίσουμε τη διατήρηση της στις επόμενες γενιές. Για όποια απορία αλλά και δήλωση ενδιαφέροντος θα περιμένω προσωπικό μήνυμα.

Κατά τον Errante (2000), ο ερευνητής πολλές φορές δεν αποτελεί «μέρος της ιστορίας» την οποία μελετά, με αποτέλεσμα το χάσμα στην επικοινωνία με τον πληροφορητή να είναι κομβικό κατά την έρευνα. Αφού η ιστορία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την ταυτότητα, η αντικατάσταση του «εγώ» με

το «εμείς» μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα. Με τη σημείωση της κοινής καταγωγής στο πάρα πάνω μήνυμα, επιχείρησα να τονίσω τον βαθμό εμπλοκής μου στο θέμα της παρούσας εργασίας, αλλά και να εμπνεύσω εμπιστοσύνη στους κατοίκους, ορίζοντας τον ρόλο του ερευνητή ως «μέρος της ιστορίας» αλλά και της αφήγησης. Η ανταπόκριση υπήρξε θερμή με αρκετούς Ζωδιάτες να επικροτούν την προσπάθεια και να προτείνουν πληροφορητές. Σε πολλές περιπτώσεις εγγόνια και παιδιά πρότειναν αφηγητές μεγάλης ηλικίας οι οποίοι δεν είχαν πρόσβαση στο διαδίκτυο. Παρόλ' αυτά, ο αριθμός δήλωσης ενδιαφέροντος υπήρξε μικρότερος από τον αριθμό επικρότησης, καθώς οι πλείστοι θεώρησαν ότι «δεν ξέρουν τι να πουν», υποτιμώντας τη σημασία της καθημερινότητάς τους ως χρήσιμης πληροφορίας.

Οι πληροφορητές οι οποίοι δήλωσαν ενδιαφέρον με έφεραν σε επαφή με άτομα της οικογένειας και του κύκλου τους. Αν και η ανταπόκριση των πληροφορητών ήταν από όλη την Κύπρο, εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου το δείγμα περιορίστηκε σε Ζωδιάτες οι οποίοι κατοικούν στην επαρχία Λεμεσού, όπου και διέμενα, ούτως ώστε να είναι ευκολότερη η επαφή και η συνάντηση. Δεύτερο περιορισμό αποτέλεσε η προϋπόθεση η Ζώδια να είναι ο τόπος γέννησης και μόνιμης διαμονής μέχρι το 1974, αποκλείοντας έτσι αφηγητές οι οποίοι έφθασαν στις κοινότητες εξαιτίας επαγγελματικών υποχρεώσεων ή γάμου. Αφού εντοπίστηκαν τα άτομα, δημιουργήθηκε τηλεφωνική λίστα με τα στοιχεία τους. Οι πληροφορητές ενημερώθηκαν εκ νέου μέσω τηλεφώνου για την παρούσα εργασία και τους αναφέρθηκε η εξής φράση: «θέλω να μου πείτε από κοντά ό,τι θα επιθυμούσατε να διασωθεί και να μεταφερθεί στα παιδιά και τα εγγόνια σας» ούτως ώστε να καταστήσω κατανοητό το ανθρώπινο πλαίσιο της αφήγησης αποκλείοντας το άγχος της ιστορικής ακρίβειας ή των «σημαντικών γεγονότων». Τη φράση αυτή «δανείστηκα» από τους Errante (2000) και High (2010: 106), αφού ο πρώτος την έθετε πριν την έναρξη της έρευνας, ενώ ο δεύτερος έθετε στους αφηγητές το ερώτημα «τι θα θέλατε να μοιραστείτε με τον κόσμο;».

Μετά από τη συγκεκριμένη διαδικασία, έγιναν 27 συνεντεύξεις με 30 άτομα ηλικίας 53 – 88 ετών, εκ των οποίων οι 10 ήταν άντρες και οι 20 γυναίκες, 12 Πάνω Ζωδιάτες και 18 Κάτω Ζωδιάτες. Ο αριθμός των συνεντευξιαζόμενων ανά δεκαετία και τόπο γέννησης είναι ο εξής:

1930-1940: 11 (2 γυναίκες Π. Ζώδια, 5 γυναίκες Κ. Ζώδια, 2 άντρες Κ. Ζώδια, 2 άντρες Π. Ζώδια)
1940-1950: 11 (2 γυναίκες Π. Ζώδια, 6 γυναίκες Κ. Ζώδια, 2 άντρες Κ. Ζώδια, 1 άντρας Π. Ζώδια)
1950-1960: 6 (3 γυναίκες Π. Ζώδια, 1 γυναίκα Κ. Ζώδια, 1 άντρας Κ. Ζώδια, 1 άντρας Π. Ζώδια)
1960-1970: 2 (1 γυναίκα Κ. Ζώδια, 1 άντρας Π. Ζώδια)

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά στις κοινότητες έγινε με βάση τον τόπο γέννησης του συνεντευξιζόμενου. Σε πολλές περιπτώσεις μετά τον γάμο οι συνεντευξιζόμενοι μετακινούνταν από την Κάτω στην Πάνω Ζώδια ή το αντίστροφο.

Ας σημειωθεί ότι οι συνεντεύξεις είναι λιγότερες από τον αριθμό των πληροφορητών, καθώς σε δύο περιπτώσεις, ενός ζευγαριού από την Πάνω Ζώδια και μίας μητέρας με τις δύο κόρες της από την Κ. Ζώδια, οι πληροφορητές κατά τη διάρκεια της ίδιας συνέντευξης ήταν περισσότεροι από έναν. Αυτό είχε θετικά αλλά και αρνητικά στοιχεία. Οι ομαδικές συνεντεύξεις δεν έφεραν στην επιφάνεια αποκλίσεις στις απόψεις, αφού τα άτομα ενώνονταν με δεσμούς οι οποίοι δεν μπορούσαν να εμφανίσουν μεγάλες αντιφάσεις. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε αυτές τις περιπτώσεις οι πληροφορητές λειτουργούσαν περισσότερο συμπληρωματικά ο ένας προς τον άλλον, ιδιαίτερα ως προς τη θεματική της οικογένειας και των παιδικών χρόνων, φέροντας στην επιφάνεια τη «συλλογική» και «κοινωνική μνήμη» (Smith, 2015).

1.3 Συνεντεύξεις

Όπως σημειώνει ο Thompson (2008: 276-277), κάθε ερευνητής βρίσκει το δικό του τρόπο διεξαγωγής της έρευνας της προφορικής ιστορίας με δύο επικρατέστερες σχολές, τον αυστηρά δομημένο οδηγό συνέντευξης και τη χαλαρή πορεία μίας «φιλικής», «ελεύθερης» συζήτησης. Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο σχολές δεν είναι τόσο αισθητές στις καλές συνεντεύξεις, καθώς, ανεξαρτήτως της επιλογής μεθόδου, οι προσωπικότητες αφηγητή και ερευνητή επιδρούν και εμπλέκονται στη μεθοδολογική διαδικασία.

Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε η ελεύθερη συζήτηση μέσω αφηγήσεων ζωής. Οι αφηγήσεις ζωής θεωρούνται από τον Thompson (2008) ως η καταλληλότερη μέθοδος σκιαγράφησης μίας κατάστασης, αφού επιτρέπουν τη σύνδεση διαφορετικών σφαιρών ζωής και προσφέρουν βαθύτερη αντίληψη των πραγμάτων. Η Abrams (2010) διαχωρίζει τους όρους «ιστορία ζωής» και «αφήγηση ζωής», υποστηρίζοντας ότι ο πρώτος αναφέρεται σε μία σειρά επιτευγμάτων ή καταστάσεων που θεωρούνται κοινωνικά αποδεκτές, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στην ανακατασκευή του εαυτού στο σήμερα της αφήγησης. Με τις αφηγήσεις ζωής δεν αντιλαμβάνεται κανείς μόνο την υποκειμενική σκοπιά των γεγονότων από την πλευρά του αφηγητή, αλλά και τη σχέση του με την κοινωνία και τον πολιτισμό, αφού, όπως προαναφέρθηκε, θυμόμαστε πάντοτε σε σχέση με τους

άλλους. Η αυτο-αφήγηση ή, σε αυτή τη περίπτωση, η αφήγηση ζωής περικλείει τρεις λειτουργίες: 1) τη συνέχεια του ατόμου στο χρόνο, 2) τη σχέση του εαυτού με τους άλλους και 3) την ταύτιση του εαυτού με το εγώ της αφήγησης. Η αφήγηση ζωής μπορεί να είναι ο καλύτερος τρόπος εισροής στον εαυτό. Ωστόσο, πρέπει να θυμόμαστε ότι ο εαυτός δεν έχει μία σταθερή δομή και ουσία, καθώς εξελίσσεται, προσαρμόζεται και ανακατασκευάζεται σε σχέση με το περιβάλλον και τα εκάστοτε πλαίσια. Εξαιτίας αυτής τη συνεχόμενης ανακατασκευής, η αφήγηση ζωής έχει σκοπό την «αλήθεια της αφήγησης» και όχι την «αφήγηση της αλήθειας», όπως συμβαίνει στην ιστορική αφήγηση (Abrams, 2010: 46).

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας βασικό εργαλείο υπήρξε το μοντέλο το οποίο προτείνει ο Thompson (2008: 371-385) για τις αφηγήσεις ζωής⁵. Το μοντέλο προσαρμόστηκε ανάλογα με τις θεματικές ενδιαφέροντος που προαναφέρθηκαν. Οι αφηγητές μίλησαν για τη ζωή τους ξεκινώντας από την παιδική ηλικία και καταλήγοντας στη μέρα που αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από τη Ζώδια. Οι ερωτήσεις διαμορφώνονταν ανάλογα με την πορεία της συζήτησης, ενώ επενέβαινα μόνο σε περιπτώσεις διευκρινήσεων ή θέτοντας θέμα προς συζήτηση. Επιπρόσθετα, πριν την διεξαγωγή της συνέντευξης φρόντιζα να ενημερωθώ για το επάγγελμα και την κοινωνική θέση του εκάστοτε πληροφορητή, ούτως ώστε να προσαρμόζω τις ερωτήσεις ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τον τρόπο ζωής του. Αξίζει να αναφερθεί ότι όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα σπίτια των πληροφορητών μετά από δική τους πρόταση. Πριν την έναρξη της διαδικασίας ρωτούσαν πάντα για την καταγωγή μου και συζητούσαμε με αφορμή παλιές φωτογραφίες που στόλιζαν το σαλόνι. Οι φωτογραφίες αυτές λειτούργησαν σε πολλές περιπτώσεις ως ερέθισμα για τη μνήμη, καθώς πολλές από αυτές έφθασαν στα χέρια τους μετά τον εκτοπισμό μέσω τρίτων⁶. Οι πληροφορητές ενημερώνονταν για άλλη μία φορά για τους σκοπούς της έρευνας και τη μαγνητοφώνησή τους και ξεκινούσε η διαδικασία συνέντευξης.

5 Στο μοντέλο του ο Thompson προτείνει θεματικές συζήτησης και αντίστοιχες ερωτήσεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε κάθε θεματική. Οι θεματικές που προτείνει αφορούν κυρίως μέλη της οικογένειας και στάδια ζωής όπως παππούδες/γιαγιάδες, γονείς, αδέρφια, καθημερινή ζωή στην παιδική ηλικία, τρίτη ηλικία κ.ο.κ. Κάποιες άλλες θεματικές αφορούν την κοινότητα, τις τάξεις, τον ελεύθερο χρόνο και το φλερτ. Κάθε θεματική περιλαμβάνει κάποιες ερωτήσεις οι οποίες μπορούν να φανούν χρήσιμες κατά τη διαδικασία της αφήγησης.

6 Στην περίπτωση της Παναγιώτας Πάσα, για παράδειγμα, ένα κάδρο επανήλθε στα χέρια της 10 χρόνια μετά την εισβολή. Το κάδρο περιλάμβανε ένα κέντημα το οποίο έφτιαξε λίγες μέρες πριν την εισβολή στο σπίτι της στην Κ. Ζώδια. Το κέντημα είχε αποσταλεί στην Λευκωσία ούτως ώστε να μπει σε κορνίζα. Μετά τον πόλεμο η Π. Π θεώρησε ότι το κέντημα έχει χαθεί. 10 χρόνια μετά ο κορνιζοποιός συνάντησε συγγενή της Π.Π στη Λευκωσία, θυμήθηκε την κορνίζα την οποία φυλούσε στην αποθήκη και την παρέδωσε πίσω στην ιδιοκτήτρια της.

Κατά τη διαδικασία της συνέντευξης δεν υπήρχε στα χέρια μου κάποιος οδηγός, καθώς οι ερωτήσεις ακολουθούσαν τη ροή της συζήτησης. Παρόλ' αυτά, πριν την διεξαγωγή της συνέντευξης σχεδιάστηκαν πιθανές ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις είχαν σκοπό να ενθαρρύνουν την ανάκληση και να ανασύρουν από τη μνήμη των αφηγητών αφηγήσεις με συνέχεια. Για παράδειγμα: *Μπορείτε να μου περιγράψετε μία συνηθισμένη μέρα στο σπίτι σας; / Μπορείτε να μου πείτε κάποιο περιστατικό κατά το οποίο ήρθατε σε ρήξη με τους γονείς σας κατά τα παιδικά σας χρόνια; / Είπατε ότι ήσασταν η μόνη γυναίκα οδηγός στο χωριό. Πείτε μου περισσότερα για αυτό.*

Σε άλλες περιπτώσεις είχαν σκοπό να αναδείξουν ομοιότητες και διαφορές του αφηγητή σε σχέση με το σύνολο της κοινότητας: *Μπορείτε να μου πείτε ποια ήταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειάς σας; Θεωρείται ότι η κατάσταση αυτή θεωρείτο χαρακτηριστικό δείγμα της κοινότητας; / Αναφέρατε πως ο πατέρας σας ήταν ιδιαίτερα χαλαρός και προοδευτικός. Μπορείτε να μου πείτε σε τί διέφερε από τους γονείς των συμμαθητριών σας;*

Άλλες ερωτήσεις είχαν σκοπό την μετάβαση ή την αναφορά κάποιας θεματικής που παραλείφθηκε: *Μετά το σχολείο ποιο ήταν το επόμενο βήμα; / Θυμάστε την πρώτη μέρα στην εργασία σας; / Μετά το σχολείο πως αξιοποιούσατε τον ελεύθερο σας χρόνο;/ Δεν αναφερθήκατε καθόλου στον αγώνα του 55-59, έχετε μνήμες από την κοινότητα εκείνη την περίοδο;*

Τέλος, κάποιες ερωτήσεις ήταν διευκρινιστικές ή έφεραν στην επιφάνεια αντιπαραθέσεις, όπως: *Μόλις αναφέρατε ότι δεν υπήρχαν φτωχοί εκείνη την εποχή. Άλλοι πληροφορητές αναφέρθηκαν σε οικογένειες που πεινούσαν. Ίσχυε αυτό; / Δηλαδή εννοείται πως ο πατέρας σας έλειπε μέρες εξαιτίας της εργασίας του;*

Σε κάθε περίπτωση οι ερωτήσεις είχαν βάση την αμοιβαία επικοινωνία και δεν είχαν συγκεκριμένη σειρά. Επιπρόσθετα, τέθηκαν όλες σε καθημερινή γλώσσα. Με το τέλος της συνέντευξης όλοι οι αφηγητές προσφέρθηκαν να συμπληρώσουν οτιδήποτε χρειαστώ και μου χάρισαν βιβλία για τη Ζώδια, καλώντας με στο σπίτι τους για ακόμα μία φορά με την ιδιότητα του συγχωριανού και όχι του ερευνητή. Σε κάποιες περιπτώσεις με το κλείσιμο του μαγνητοφώνου, οι αφηγητές εξακολουθούσαν να ανασύρουν αναμνήσεις ομολογουμένως με μεγαλύτερη άνεση παρά κατά τη διάρκεια της μαγνητοφώνησης (Errante, 2000). Η χρήση του μαγνητοφώνου, η ηχογράφηση και τα προσωπικά δεδομένα οδηγούν σε ζητήματα περιορισμών και δεοντολογίας τα οποία εμφανίστηκαν κατά τη διαδικασία.

1. 4 «Παρακαλώ κλείσε το μαγνητόφωνο» : Ζητήματα περιορισμών και δεοντολογίας

Στην περίπτωση των αφηγήσεων ζωής τα δεδομένα τα οποία συλλέγει ο ερευνητής αφορούν ευαίσθητο προσωπικό υλικό για τον πληροφορητή, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι συνεντευξιαζόμενοι ζητούν αναθεώρηση του υλικού που παραχώρησαν, επειδή «μετάνιωσαν» για τα λεγόμενα τους. Κατά τη διάρκεια της παρούσας εργασίας παρουσιάστηκαν αρκετοί περιορισμοί, αλλά και ηθικά διλήμματα.

Παρά την πλήρη ενημέρωση των πληροφορητών για την ηχογράφησή τους, υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αφηγητές ζήτησαν την απενεργοποίηση της ηχογράφησης για να απαντήσουν σε κάποια ερώτηση. Κάποιες φορές μετά τη λήξη της συνέντευξης ζήτησαν αναθεώρηση των όσων καταγράφηκαν. Σε άλλες περιπτώσεις, ιδιαίτερα εξαιτίας της μεγάλης ηλικίας των αφηγητών, προέκυψαν κατά τις αφηγήσεις προσωπικά ζητήματα που αφορούν το παρόν, οικογενειακά ή οικονομικά. Τα ζητήματα αυτά ξέφευγαν κατά πολύ από το ζητούμενο της έρευνας και άγγιζαν πολύ προσωπικά δεδομένα. Επιπρόσθετα, κατά την επεξεργασία του υλικού παρουσιάστηκε το ζήτημα της ονομαστικής αναφοράς τρίτων στις αφηγήσεις, κυρίως μελών της υπόλοιπης οικογένειας του πληροφορητή. Εξαιτίας των παραπάνω, έπρεπε να ληφθούν αποφάσεις για την επεξεργασία των αφηγήσεων. Το θέμα έγινε ακόμα πιο πολύπλοκο εξαιτίας της άμεσης σύνδεσής μου με τις κοινότητες και τους πληροφορητές, η οποία δεν μου επέτρεπε να αντιμετωπίσω τα πιο πάνω ζητήματα καθαρά μεθοδολογικά, αναγκάζοντας με να ψάξω ανώδυνες λύσεις και για τις δύο εμπλεκόμενες πλευρές (ερευνήτρια / πληροφορητές).

Είναι δεδομένο ότι για να δημοσιοποιηθεί το υλικό μίας συνέντευξης απαιτεί την συναίνεση του πληροφορητή. Επομένως, η παράλειψη πληροφοριών που ειπώθηκαν μετά το κλείσιμο του μαγνητοφώνου ή τη διακοπή της ηχογράφησης οφείλουν να μείνουν εκτός έρευνας. Παρόλ' αυτά, η αναθεώρηση των ηχογραφημένων αφηγήσεων αποτελεί πρόβλημα τόσο πρακτικά όσο και ιδεολογικά, καθώς η επεξεργασία του ηχογραφημένου υλικού δεν είναι εύκολη διαδικασία. Επιπρόσθετα, στα ακουστικά αρχεία είναι αδύνατον να διαγραφούν ή να αντικατασταθούν τα ονόματα τρίτων. Έχοντας υπόψη αυτά τα προβλήματα, αποφασίστηκε οι αφηγήσεις να παρατεθούν επεξεργασμένες επί χάρτου με το πρωτότυπο υλικό να παραμένει στο αρχείο του ερευνητή. Επεξεργασμένα δείγματα των ηχογραφήσεων παρατίθενται στο τέλος της εργασίας ως παραθέματα.

Σε οποιαδήποτε μελλοντική χρήση των αφηγήσεων ή του ηχογραφημένου υλικού, οι αφηγητές θα ενημερωθούν εκ νέου ούτως ώστε να πραγματοποιηθεί αναπροσαρμογή του υλικού.

Περιορισμό για τη χρήση του υλικού δημιουργεί και η κυπριακή διάλεκτος, τόσο ως προς την κατανόηση του ακουστικού περιεχομένου από Ελλαδίτες όσο και ως προς την αποτύπωσή της επί χάρτου. Η γλώσσα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας και της κουλτούρας κάθε ομάδας. Γι' αυτό το λόγο θα επιχειρήσω την αποτύπωση των αφηγήσεων επί χάρτου όσο πιο κοντά στην πρωτότυπη ομιλία. Όπου κριθεί απαραίτητο, θα υπάρξει επεξήγηση λέξεων και νοημάτων.

Στη συνέχεια θα παρατεθούν αποσπάσματα από 30 επεξεργασμένες αφηγήσεις των κατοίκων της Πάνω και της Κάτω Ζώδιας, οι οποίες καλύπτουν σημαντικά θέματα της ζωής τους.

2. «Οι αφηγητές της Ζώδιας»: μπροστά και πίσω από τις λέξεις

Η Shopes (2002: 52) υποστηρίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις τα πρότζεκτ προφορικής ιστορίας από ανεξάρτητους ερευνητές εγκλωβίζονται σε μία συγκεκριμένη θεματική χωρίς να αφορούν την ευρύτερη ερευνητική κοινότητα. Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να καλυφθεί ένα μεγάλο φάσμα θεματικών ενοτήτων οι οποίες μπορούν να φανούν χρήσιμες όχι μόνο για την ιστορία της Ζώδιας αλλά την ιστορία της ευρύτερης περιοχής. Τέτοια παραδείγματα θεματικών αποτελούν η εκπαίδευση, η καθημερινή ζωή, η περίοδος της Αγγλοκρατίας, ο απελευθερωτικός αγώνας του 55-59 και η εισβολή. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι αφηγήσεις των Ζωδιατών ξεκινώντας από τα παιδικά χρόνια και την «απλοϊκή» καθημερινότητα για να καταλήξουμε στο «θάνατο» της κοινότητας με την εισβολή. Στην παράθεση των μαρτυριών θα ληφθεί υπόψη το χρονολογικό υπόβαθρο της εκάστοτε μαρτυρίας και η κοινωνική κατάσταση του κάθε αφηγητή. Για την ανάλυση θα χρησιμοποιηθούν αυτούσια αποσπάσματα από τις αφηγήσεις των κατοίκων, για να σκιαγραφηθεί η κοινότητα μέσα από τα λεγόμενά τους αλλά και από αυτά που επιλέγουν να αποσιωπήσουν.

2.1 Παιδική ματιά

Τα παιδικά χρόνια στη Ζώδια, όπως αναφέρονται από τους αφηγητές, χαρακτηρίζονται από ανεμελιά και ξεγνοιασιά παρά τις πρόωρες ευθύνες των ανηλίκων στο σπίτι και στις καλλιέργειες. Από τα χρόνια αυτά δεν έλειπαν τα παιχνίδια και οι μαζώξεις στα σοκάκια των χωριών. Εξαρχής, όμως, παρατηρούνται διαφορές στο τρόπο ζωής των παιδιών, ανάλογα με το φύλο αλλά και τη δεκαετία γέννησης του εκάστοτε μάρτυρα, αφού με το πέρασμα του χρόνου και την εξέλιξη των κοινοτήτων οι προτεραιότητες των κατοίκων άρχισαν να αλλάζουν.

Τα παιδικά παιχνίδια που αναφέρονται είναι το κρυφτό, ο «βασιλέας», το μαντήλι, οι ατέλειωτες βόλτες στο χωριό για τα αγόρια και οι χειροποίητες κούκλες για τα κορίτσια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Παναγιώτα Πάσα, κάτοικος Κ. Ζώδιας γεννημένη το 1941:

Εκάμαμε κορούδες (= κούκλες) μόνες μας, επιάναμε ρουχούθκια τζιαι έραφκα τους φουστανούθκια [...] επήεννα στη ράφταινα (= μοδίστρα) τζιαι έφερνα κομματούθκια (= κομμάτια υφάσματος) που της εμεινήσκαν (= που ξέμεναν) [...] εν είχαμε να μας αγοράσουν κάτι [...]

κάποτε που είχαμε κολοκούθκια (= κολοκύθια), που έφερναν που τα χωράφκια, εβάλλαμε τους τζιαι ποδούθκια (= πόδια) τζιαι εστήναμε τα τζιαι εκάμναμε τα στρατόπεδο τζιαι επάιζαμε [...] Οι κορούες εν εφκαίναν εχτός που τα σπίθκια τζιαι τη γειτονιά, τα αγόρια επάιζαν μέσα στα χωράφκια, μέσα στα οικόπεδα που είχαν, τζιαι επάιζαν μπάππα (= μπάλα)

Η Άντρη Παπαγεωργίου, γεννημένη στην Κ. Ζώδια μία εικοσαετία αργότερα από την Παναγιώτα Πάσα, παρά την εξέλιξη των κοινοτήτων, αναφέρεται επίσης σε χειροποίητες κούκλες και θυμάται την πρώτη φορά που απέκτησε μία κανονική κούκλα:

Θυμούμαι μία χρονιά, η μάμα μου έκαμε μου γενέθλια και εφέραν μου μια κούκλα, -θυμάσαι κάτι μεγάλες παλιές κούκλες;- και είχα την ότι ήταν κάτι πολύτιμο για μένα. Εκέντουν της φορεματάκια, έκαμνα τα με το σμηλί [...] δεν άφηνα κανένα να αγγίξει πάνω (στην κούκλα).

Τα αγόρια είχαν μεγαλύτερες ελευθερίες. Όπως αναφέρει ο Πέτρος Χάμπας, κάτοικος Κ. Ζώδιας γεννημένος το 1948:

Όλη μέρα επάιζα, εγυρίζαμε τα χωράφια. [...] Έπιανα την αίγα με τα τσουρούθκια (= μικρά κατσίκια) έδινα τα πάνω στο γάδαρο και επάιρνα τα στο χωράφι.[...] Επάιζαμε με τις γειτόνισσες μας.[...] Επάιζαμε κουμέρες, εβάλαν μας πως ήμασαν οι αντράες (= άντρες) τους τζιαι εκερνούσαν μας χώμα πως ήταν ψωμί και επηένναμε επίσκεψη.

Αγόρια και κορίτσια συναναστρέφονταν στα στενά πλαίσια της γειτονιάς, ενώ οι αγροί και οι βόλτες αποτελούσαν ασχολία αποκλειστικά των αγοριών.

Η Κυριακή ήταν μέρα εκκλησιασμού για όλα τα παιδιά, αφού η εκκλησία αποτελούσε «υποχρέωση» του σχολικού προγράμματος. Ο «παιδονόμος» ήταν υπεύθυνος για την ασφάλεια και την τάξη των παιδιών εντός σχολείου αλλά και για την καλή τους διαγωγή εκτός αυτού αφού μία από τις υποχρεώσεις του ήταν ή λήψη παρουσιών στην εκκλησία. Ο Γεώργιος Καφάς αναφέρει πως «Πρώτα απ όλα, κάθε Κυριακή έπρεπε να πηέννεις (= πηγαίνεις) εκκλησία, εν είχε να πεις σήμερα νυστάζω, είμαι κουρασμένος εν να (= θα) κοιμηθώ». Το θρησκευτικό αίσθημα φαίνεται έντονα και στην αφήγηση της Παναγιώτας Πάσα, η οποία αναφέρει ότι σε παιδική ηλικία είδε να ανοίγουν οι ουρανοί με τον τρόπο που τις περιέγραφαν οι δάσκαλοι στο σχολείο:

Που επηένναμε σχολείο, ελαλούσα μας, θρησκευτικά ας πούμε που εμαθαίναμε, τζιαι ελαλούσαν ότι ανοίει (= ανοίγει) ο ουρανός, τζιαι ότι έχει αγγέλους μέσα τζιαι εν ο Θεός, εγώ επηέννα (= πήγαινα) σπίτι και με τη γιαγιά μου επέφταμε (= ξαπλώναμε) πόζω (= έξω). Αλώνια τα λαλούσαν. Εφκέναμε έξω επάιρναμε το κρεβάτι μας τζιαμέ (= εκεί), απλώναμε τζιαι τα σεντόνια μας τζιαι επέφταμε. Ελάουν της “γιαγιά, θέλω να ανοίξει ο ουρανός να δω” λαλεί μου

“Εν τζιαι ανοίει (= δεν ανοίγει) κόρη μου οποτεδήποτε. Ανοίει ο ουρανός αλλά εν τζιαι (= δεν)ξέρουμε ή είδαμε καμιά φορά” [...] Μια νύχτα ανοίω τα μάθκια (= μάτια) μου, αλήθκεια (= αλήθεια) που σας λαλώ, ήμουν 8 χρονών – 9; Ήμουν μικρή όμως. Άνοιξε ο ουρανός τζιαι, αλήθκεια, είχε αγγέλους τζιαι επηένναν πάνω-κάτω, με τα πράσινα τα ρούχα, έτσι πολλά ωραία, φανταχτερά χρώματα. Ήταν τόσο γλυκά, τζιαι έμεινα τζιαμέ με το στόμα ανοικτό, τζιαι έβλεπα τζιαι εν εκινούμουν (= δεν μπορούσα να κινηθώ). [...] Ήταν τόσο ωραία, εν το ξεχάνω (= ξεχνώ).

Η σχολική ζωή είναι σημαντικό κεφάλαιο στα παιδικά χρόνια των κατοίκων και φέρνει στην επιφάνεια ιδέες και αξίες της κοινότητας. Οι γυναίκες που γεννήθηκαν κατά τις δεκαετίες του 30 και του 40 ήταν σχεδόν δεδομένο ότι θα εγκαταλείψουν το σχολείο ούτως ώστε να βοηθήσουν στις δουλειές του σπιτιού:

Επήα μέχρι το δημοτικό. Εν με αφήνεν η μάμα μου να πάω γυμνάσιο γιατί “οί” (=όχι) λαλεί “οι κοπέλες πρέπει να κάτσουν σπίτι να μάθουν ράψιμο”. Έκλαια συνέχεια μάνα μου. Έκλαια να πάω γυμνάσιο. Όλες οι φίλες μου επήαν. Η μάμα μου έκαμε με μετά που 7 παιδιά, ήμουν η όγδοη της εγώ. Ήταν τα μυαλά της λίο έτσι: που να πάεις εσύ μια κορούα, εμεγάλωσες, να πα να μου γυρίζεις. Να μείνεις τζιαμέ (= εκεί) να κάμνουμε τις δουλειές τζιαι (= και) να πα να μάθεις ράψιμο. Έστειλε με που 12 χρονών σε μια κοπέλα να μάθω ράψιμο. [...] Μόλις εθώρουν (= έβλεπα) τις συμμαθήτριές μου έκλαια. Έκλαψα πολλά τζείνο (= εκείνο) το χρόνο Γιατί ήμουν πάντα καλή μαθήτρια. Έπαιρνα πάντα 10 [...]. Ως και η διευθύντριά λαλεί της “κ. Παρασκευού εν κρίμα. Να τη στείλεις στο γυμνάσιο. Έστω δυο-τρία χρόνια” Τους αδερφούες (= αδελφούς) μου έστειλε τους Σιλβέστρο (= ιδιωτική σχολή).

(Μαρούλα Παπαγεωργίου, Κ. Ζώδια γεννημένη το 1946)

Επήα σχολείο, όταν επήα πέμπτη έκτη τάξη , ο πατέρας μου έβγαλε με που το σχολείο για να προσέχω τα μωρά γιατί ήταν να παν στα χωράφια. [...] την εποχή μας εμάς εν επηένναν όλες εις το Γυμνάσιο, εφκάλαν τες πιο συχνά, ούτε τζιαι τα αγόρια τα εστέλλαν όλα στο Γυμνάσιο. [...] η μάνα μας έκαμε δέκα μωρά, έπρεπε η μια με την άλλη να βοηθούμε, έφεφε η μια κόρη έπρεπε να έμενε η άλλη στο σπίτι.

(Παναγιώτα Στύλλα, Κ. Ζώδια, γεννημένη 1943)

Η Μαρούλα Παπαγεωργίου αναφέρει ότι οι πλείστες συμμαθήτριες της συνέχισαν την εκπαίδευσή τους στο γυμνάσιο. Μέσα από τις αφηγήσεις προκύπτει ότι στο γυμνάσιο πήγαιναν τα κορίτσια πλουσιότερων οικογενειών, καθώς τα δίδακτρα ήταν αρκετά υψηλά. Η Τούλα Βούδα αναφέρει ότι

αυτή και οι 5 αδερφές της συνέχισαν την εκπαίδευση τους, αλλά η ίδια σημειώνει την ακρίβεια των διδασκτρων, λέγοντας: «Επληρώναμε 10-12 λίρες, οι 12 λίρες για να μαζευτούν ήταν πολλά λεφτά. Λεφτά πολλά εν είχε ο κόσμος αλλά εμείς ως οικογένεια εν εστερηθήκαμε». Σε πολλές περιπτώσεις οι γονείς επέλεξαν να μορφώσουν τα αγόρια της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά, η εκπαίδευση δεν ήταν δεδομένη για κανένα από τα δύο φύλα. Σε πολλές αφηγήσεις παρατηρείται ότι δάσκαλοι και δασκάλες παρότρυναν τους γονείς να μορφώσουν τα παιδιά τους χωρίς να εισακούνται, παρόλο που η θέση των εκπαιδευτικών στην κοινότητα ήταν σημαντική. Οι πλείστοι αφηγητές θυμούνται τις δασκάλες τους ονομαστικά. Οι εκπαιδευτικοί φιλοξενούνταν στα σπίτια των μαθητών, καθώς κατάγονταν από άλλα χωριά και η μετακίνηση τους δεν ήταν εφικτή εξαιτίας της έλλειψης αυτοκινήτων. Ο Γεώργιος Καφάς (Κ. Ζώδια γεννημένος το 1939) αναφέρει για τη σχέση των δασκάλων και της κοινότητας:

Ήταν αυστηροί (οι δάσκαλοι). Τους δασκάλους του σεβόμασταν, τους εκτιμούσαμε διότι ήταν φίλοι και με τους γονείς μας και με όλο το χωριό. Να φανταστείς ότι στη Ζώδια είχαμε πολλά πεπόνια. Το πρώτο πεπόνι που ψήνεται σε κάθε μποστάνι το έτρωγε ο δάσκαλος [...] μας το έβαζαν οι γονείς και το παίρναμε στο σχολείο (το πεπόνι) του δασκάλου.

Οι πλείστες πληροφορήτριες αναφέρουν πως κατά τα παιδικά τους χρόνια θυμούνται να ασχολούνται με το νοικοκυριό και να μεγαλώνουν τα μικρότερα τους αδέρφια, εξαιτίας της απουσίας των γονέων στις αγροτικές εργασίες. Σε κάποιες περιπτώσεις τα αγόρια της οικογένειας αναλάμβαναν να βοηθήσουν στα οικιακά, διατηρώντας «μυστική» την συμβολή τους από τα μάτια της γειτονιάς. Η ενασχόληση ενός αγοριού με τις δουλειές του σπιτιού μπορούσε να το στιγματίσει στην παρέα του. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η μαρτυρία της Αιμιλίας Ιωάννου Βοσκού (Π. Ζώδια, γεννημένη το 1954). Αναφερόμενη στις δουλειές του σπιτιού, στον αδερφό της και την ίδια λέει:

Εγώ ήμουν υπεύθυνη να μαγειρέψω γιατί η μάνα μας και ο πατέρας μας έλειπαν ούλλη μέρα ήταν γεωργοί, είχαν υπαλλήλους επηένναν μαζί τους [...] Το καλοκαίρι συνήθως έκανα όλες τις δουλειές του σπιτιού, από 6-7 χρονών θυμούμαι εγώ εσφουγγάριζα. Εβοήθαν λίο ο Χρύσανθος [ο αδερφός της], αλλά ο Χρύσανθος για να μεν τον δουν οι άλλοι έξω στη γειτονιά και να το κοροϊδεύουν έκαμνε μόνο το δίχωρο (= σαλόνι). Εμπορούσες να ανοίξεις την πόρτα, εφαινέτουν ποιος έκαμνε τις δουλειές, ε, εν ήθελε να τον δουν οι άλλοι και να το κοροϊδεύουν.

Η Αιμιλία προσθέτει:

Δεν μας έβαλε ποτέ η μάμα μας να κάμνουμε δουλειές όταν επηένναμε σχολείο [...] πάντα η μάμα μου έκαμνε τις δουλειές του σπιτιού, εν μας ενοχλούσε καθόλου, έλεε μας “να διαβάσετε και να μάθετε γράμματα” [...] όταν ήμουν εγώ δημοτικό οι Ζωδιάτες άρχισαν να στέλνουν και τις κόρες στο γυμνάσιο. Τότε τελειώνοντας το γυμνάσιο ήταν μορφωμένες, αλλά και στην Αθήνα. Ετελειώσαν πολλές κοπέλες τότε, και Πάνω Ζωδιάτισες και Κάτω Ζωδιάτισες, πανεπιστήμιο.

Η Αναστασία Ελλέ τονίζει ότι παρότρυνε τα παιδιά της να «μάθουν γράμματα», παρόλο που η ίδια αποχώρησε από το σχολείο σε μικρή ηλικία για να δουλέψει στα χωράφια. Η αδερφή της Αναστασίας, εξαιτίας του ανοιχτόχρωμου δέρματός της, δεν μπορούσε να εργαστεί στις καλλιέργειες. Έτσι οι γονείς αποφάσισαν να την στείλουν για σπουδές. Η Αναστασία αναφέρει τα εξής για να τονίσει την αξία της μόρφωσης: «Η αδερφή μου, γιάτρυνα (= γιατρός), όταν ήρθαμε στην προσφυγιά την μόρφωση έφερε την μαζί της, αλλά εγώ που ήμουν αμόρφωτη εν έφερα την περιουσία».

Πράγματι, με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη των κοινοτήτων οι γονείς άρχισαν να βάζουν σε προτεραιότητα την εκπαίδευση των παιδιών τους. Η τεχνολογία, η χρήση αυτοκινήτων για τις μετακινήσεις, η εγκατάσταση του ηλεκτρικού ρεύματος στα σπίτια και η δημιουργία δρόμων έδωσε νέα πνοή στην κοινότητα αλλά και στον τρόπο ζωής των Ζωδιατών. Η Τούλα Βούδα (Κάτω Ζώδια γεννημένη το 1946) θυμάται τη μέρα που το ηλεκτρικό ρεύμα αντικατάστησε τις λάμπες πετρελαίου:

Θυμούμαι είχαμε ένα γάμο του ξάδερφου μου στου Μόρφου τζιαι επήαμε στο γάμο, αλλά είπαν μας ότι ήταν να μας βάλουν [εννοεί ρεύμα] τζιαι εβάλαμε τις εγκαταστάσεις εις τα σπίτια. Επήαμε στο γάμο και όταν επιστρέψαμε σπίτι άναψε το άγιο φως (γέλιο). Είχαμε φως!. Τεράστια αλλαγή. Ούτε άσφαλο είχαμε στο δρόμο. Οι δρόμοι μας ήταν τσακίλια φυτεμένα (= μικρές πέτρες πιεσμένες στο έδαφος), ύστερα εκάμαν τους ασφάλτους. Νερό είχαμε έξω, εκουβαλούσαμε με τις σίκλες, με τους κουβάδες, πότε εβάλαμε στο σπίτι εν αθυμούμαι.

Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν άμεσα την καθημερινότητα των Ζωδιατών, την διευκόλυναν και τη διαμόρφωσαν. Ο Γιάννης Βοσκός (Π. Ζώδια, γεννημένος 1963) αναφέρει την αύξηση των αυτοκινήτων στην περιοχή μιλώντας για τα παιδικά του παιχνίδια:

Που το σπίτι μας εφάινετον ο δρόμος Μόρφου-Λευκωσίας, τζείνη (= εκείνη) την εποχή το να είσαι κοντά σε δρόμο ήταν θετικό [...] τζιαι εκαθούμασταν τζιαμέ (= εκεί) τζιαι εβάλλαμε διαγωνισμό. Άς πούμε έλεα εγώ άσπρο, έλεε η Σκεύη [η αδερφή του] μαύρο τζιαι εμετρούσαμε τα αυτοκίνητα που επερνούσαν, αν επερνούσαν παραπάνω άσπρα κέρδιζα εγώ. Ο δρόμος ήταν σημείο αναφοράς εις το χωρκό για τα πάντα [...] ήταν ο μεγαλύτερος κίνδυνος στο χωρκό. Μας

το εμαθαίναν εις το σχολείο, ελέα μας το εκατό φορές, πώς διασταυρώνουμε, βλέπε δεξιά, βλέπε αριστερά, έρκετον (= ερχόταν) η αστυνομία, είχαμε πολλά συχνά δυστυχήματα.

Παρά την εξέλιξη της τεχνολογίας, η αγροτική φύση της κοινότητας διατηρήθηκε μέχρι τον εκτοπισμό. Η Αιμιλία Βοσκού θυμάται τη μέρα που το γαϊδούρι το οποίο χρησιμοποιούσαν για τις αγροτικές εργασίες αντικαταστάθηκε με ένα τρακτέρ:

Στην αρχή όταν ήμουν μικρή είχαμε και γαϊδούρι, κουνέλια, μετά εγόρασε τράκτορ (=τρακτέρ) ο πατέρας μου, το γαϊδούρι έδωσε το του πρώτου του εξαδέλφου και όταν επούλησε το τράκτορ εγώ έκαμα πανηγύρι ότι θα εφέρναμε το γαϊδούρι ξανά πίσω. [...] Δεν ήρθε ξανά το γαϊδούρι, ήρθε καινούριο τράκτορ.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι οικογενειακοί δεσμοί υπήρξαν μεγάλο θέμα συζήτησης κατά τις αφηγήσεις. Οι περισσότεροι αφηγητές, σε ερωτήσεις που αφορούσαν την αυστηρότητα των γονέων προς τα παιδιά τους, συγκρίνουν την σύγχρονη εποχή με τα παιδικά τους χρόνια, λέγοντας ότι «τότε τα παιδιά ήταν υπάκουα» με αποτέλεσμα να αποφεύγονται οι προστριβές και οι εντάσεις. Όπως είδαμε παραπάνω (βλ. σελ 12), το άτομο ανακατασκευάζει τις αναμνήσεις του με τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να συνδέσει το παρόν με το παρελθόν και να διατηρήσει την ταυτότητα του στο χρόνο. Επομένως, οι συγκρίσεις ανάμεσα στο παρελθόν και τη σύγχρονη εποχή βοηθούν τους πληροφορητές να διατηρήσουν την ταυτότητα τους σε ένα αλλαγμένο παρόν. Σε καμία από τις περιπτώσεις των αφηγητών δεν εκφράστηκαν αρνητικά συναισθήματα για τους οικογενειακούς δεσμούς. Αντίθετα, οι πλείστοι αναπολούν τις οικογενειακές στιγμές κρίνοντας ότι στις κοινότητες η οικογένεια κατείχε καίρια θέση σε αντίθεση με τη σύγχρονη εποχή.

Παρόλ' αυτά, όλοι οι αφηγητές συμφωνούν στην ολόημερη απουσία των γονέων στις καλλιέργειες και την εργασία. Η Αναστασία Ελλέ (Π. Ζώδια, γεννημένη το 1934) υποστηρίζει ότι η πολύωρη εργασία των γονέων προέκυπτε από την ανάγκη τους να προσφέρουν το καλύτερο στα παιδιά τους:

Οι γονιοί μου ήταν μεσαία τάξη. Ήταν πολύ καλοί, σταθεροί επροσπαθούσαν για την οικογένεια τους, για τα παιδιά τους. Είχαν 4 παιδιά. Επροσπαθούσε τον καθ' ένα να τον αποκαταστήσει όπως έπρεπε ο πατέρας μου. Εργάζετον και στην περιουσία του και σε δουλειές ξένες. Επροσπαθούσε να μην μας λείπει τίποτε, τίποτε (πολύ συγκινημένη). [...] ήθελε να βλέπει τα παιδιά του καλοντυμένα, τα ρούχα τους της Κυριακής όπως έπρεπε, τα ρούχα των χωραφικών όπως έπρεπε.

Οι πληροφορητές επιλέγουν να διαφυλάξουν τη μνήμη των γονέων. Γι' αυτό το λόγο αποφεύγουν αρνητικές αναμνήσεις από την οικογενειακή εστία. Υπήρξαν περιπτώσεις που οι αφηγητές ανέφεραν κάποια περιστατικά «τιμωρίας» και έντασης στο σπίτι τα οποία ζήτησαν να μην ηχογραφηθούν. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε τέτοιες περιπτώσεις οι αφηγητές ανησυχούσαν περισσότερο για πιθανή έκθεση των περιστατικών αυτών σε άτομα της κοινότητας, παρά σε τρίτους. Αυτό προκύπτει από την ανάγκη των πληροφορητών να διαφυλάξουν την θετική αυτοεικόνα των ατομικότητων της οικογένειας τους στο σύνολο της κοινότητας και να παρουσιάσουν τις κοινότητες στην καλύτερη εκδοχή τους. Για να επιτευχθεί αυτό, οι πληροφορητές δεν απαντούσαν σε «δύσκολες» ερωτήσεις που αφορούσαν την παιδική κακοποίηση και την ενδοοικογενειακή βία. Σε περιπτώσεις επιτευγμάτων των γονέων ή συγγενών, οι πληροφορητές ήταν πρόθυμοι να μιλήσουν αναφέροντας λεπτομερώς ονόματα και τοποθεσίες χωρίς δισταγμό. Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις ήταν εμφανές ότι οι αφηγητές μπήκαν στη διαδικασία να επαναφέρουν στη μνήμη τους αυτά τα επιτεύγματα πριν την διεξαγωγή της συνέντευξης, ούτως ώστε να είναι σε θέση να τα μοιραστούν.

2.2 Ενηλικίωση και καθημερινή ζωή

Η ενηλικίωση των κατοίκων της Ζώδιας δεν προέκυπτε στην ηλικία των 18 ετών αλλά μετά την έξοδό τους από το σχολείο και την ανάληψη ευθυνών. Στην περίπτωση του Στέλιου Στύλλα (Κ. Ζώδια γεννημένος το 1932), για παράδειγμα, η απόφασή του να μην προχωρήσει στο γυμνάσιο παρά την παραίνεση του πατέρα του, τον οδήγησε στις αγροτικές εργασίες στα 12 του χρόνια και έπειτα στην τέχνη του ράφτη:

Ήμουν 12 χρονών, το 1944-45, εδούλευκα στου Μόρφου ένα χρόνο επήεννα περπατητός το δεύτερο χρόνο έπιασε μου ποδήλατο ο πατέρας μου. Πολλά λίοι επήένναν με τα ποδήλατα, 2-3 κορούδες που τη Πάνω Ζώδια, 2-3 αγόρια και 6-7 που τη Κάτω Ζώδια. Όπως επήένναν τζείνοι στο γυμνάσιο εγώ επήεννα τέχνη. Το 52 ετέλειωσα. Ήθελα να πάω εξωτερικό, εν εδέχεται ο πατέρας μου, άνοιξα μαγαζί. Είχε ακόμα 2 ραφτάδες στην Κάτω Ζώδια.

Ακόμα ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η περίπτωση του Γιαννάκη Πέτρου (Π. Ζώδια γεννημένος το 1950) ο οποίος φοίτησε 2 χρόνια σε τεχνική σχολή και έπειτα άφησε το σχολείο για να μάθει την τέχνη του τορναδόρου στη Λευκωσία.

Οι γυναίκες ασχολούνταν με το νοικοκυριό ή τη μάθηση μιας τέχνης. Η Μυροφόρα Χατζηλοΐζου άφησε το σχολείο για να μάθει τη τέχνη του ραψίματος μετά από πίεση που δέχθηκε από τον αδερφό της: «Επήα στη ράφταινα, επήα τζιαι έμαθα τζιαι λίο ράψιμο. Ελάλε μου (ο αδερφός) “Μάθε τέχνη τζιαι κρέμαστην εις το παλλούτζιν (δηλαδή μάθε μια τέχνη και ας μην τη χρησιμοποιήσεις)». Παράλληλα με το ράψιμο, η Μυροφόρα εργαζόταν στα χωράφια. Στην περίπτωση της Παναγιώτας Παπαγεωργίου (Κάτω Ζώδια γεννημένη το 1944) ο αρραβώνας με το σύζυγο της έγινε στα 15 της χρόνια. Η Παναγιώτα, για να τονίσει το νεαρό της ηλικίας της, αναφέρει ότι έπαιζε με μία κούκλα όταν ο αρραβωνιαστικός έφτασε στο σπίτι:

‘Ηρτε ο χαρτωμένος στο σπίτι, ήρτε η μακαρίτισσα η γειτόνισσα, θυμούμαι την ως τωρά “Κόρη” λαλεί μου “Ξαπώλα (= άφησε) την κούκλα γλήορα (= γρήγορα). ‘Ηρτεν ο χαρτωμένος σου τζιαι’ συ κρατείς την κούκλα;” λαλεί μου. ‘Επιαν την που το χέρι μου που τζιαι’ πέταξε την [...] επέρναν με 6 χρόνια ο άντρας μου εγώ ήμουν 15μιση τζείνος 21. Εν εκάμαμε αρραβώνες γιατί έπρεπε να κλείσω 16 για να κάμουμε αρραβώνες

Οι αρραβώνες διαρκούσαν αρκετά χρόνια στο χωριό. Όταν οι γονείς του αντρόγунου συμφωνούσαν για το γάμο, η οικογένεια της νύφης έπρεπε να χτίσει και να επιπλώσει το σπίτι του νέου ζευγαριού για να γίνει ο γάμος. Το διάστημα μέχρι το χτίσιμο του σπιτιού μπορούσε να διαρκέσει χρόνια. Η Μαρία Χατζηλοΐζου (Κ. Ζώδια γεννημένη το 1938) αρραβωνιάστηκε στα 17 της χρόνια. Η ίδια τονίζει πως τα παιδιά στις κοινότητες ωρίμαζαν νωρίς, αφού εργάζονταν από μικρά. Αποτέλεσμα αυτού ήταν και οι γάμοι σε νεαρή ηλικία: «Εβάλαν μας που 7-8 χρονών δουλειά, ε πόσο καιρό; Ορίμαζες, ήσουν γυναίκα. Εχαρτώνασε (= σε αρραβώνιαζαν).»

Τα ζευγάρια στο χωριό δημιουργούνταν με τη διαμεσολάβηση προξενιού, ενώ ο γάμος δεν μπορούσε να γίνει χωρίς την συγκατάθεση των γονέων. Πολλές πληροφορήτριες αναφέρουν ότι δεν γνώριζαν καθόλου τον σύντροφό τους πριν τους αρραβώνες και ότι δεν είχαν εκφέρει άποψη για το ζήτημα του γάμου. Άλλες πληροφορήτριες επισημαίνουν ότι έφεραν αντίρρηση σε προξενιά. Υπήρξαν πληροφορήτριες που απέρριψαν προξενιά εξαιτίας της καταγωγής του γαμπρού, καθώς αρνούσαν να αφήσουν τη Ζώδια και να ζήσουν στο χωριό του μέλλοντα συντρόφου. Για παράδειγμα, η Μαρούλα Ξενοφώντος αναφέρει ότι η απάντηση της σε προξενιό εκτός της κοινότητας ήταν «Ο θεός να κατεβεί δεν πρόκειται να φύω που το χωριό μου» με αποτέλεσμα το προξενιό να οδηγηθεί σε αδιέξοδο.

Όπως σε όλο τον κόσμο, έτσι και στη Ζώδια υπήρξαν περιπτώσεις έρωτα και αγάπης. Σε περίπτωση που οι γονείς διαφωνούσαν με τον γάμο οι νέοι οδηγούνταν στο «κλέψιμο» κατά το οποίο ο άντρας «έκλεβε» τη γυναίκα από το πατρικό σπίτι. Όπως αναφέρει η Ελένη Βοσκού (Κ. Ζώδια γεννημένη το 1935), τις γυναίκες που έφευγαν με τον αγαπημένο τους τις ονόμαζαν «κλεψιμιές». Το «κλέψιμο» ήταν ένας τρόπος να πείσουν οι νέοι τους γονείς τους για να γίνει ο γάμος. Η Μυροφόρα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι σε τέτοιες περιπτώσεις το χωριό «γινόταν άνω κάτω». Η Ελένη Βοσκού θυμάται τις στιγμές που οι άντρες τραγουδούσαν ερωτικά τραγούδια στις «κρυφές» τους αγαπημένες κατά τη διάρκεια της αποθήκευσης του αχύρου στο δώμα:

Τζιαι τζείνο το τζαιρό (= εκείνο το καιρό) σαν εν εξέβαιναν έξω (= ενώ δεν βγαίναμε από το σπίτι) πάλε εγίνουντον διάφορα. [...] Θυμούμαι εφκάλαν (= έβγαζαν) τα σακιά με το άχυρο πάνω στο δώμα τζιαι ώσπου να φέρουν που το αλώνι άλλο σακί εκάθουντον στο δώμα [εννοεί οι άντρες] και ετραγουδούσαν αγαπητικά. Εμείς ακούαμε. Εξέραμε (= γνωρίζαμε) ποιος τραγουδά για ποιαν.

Το φλερτ στις κοινότητες θεωρείτο ανήθικο. Η Αναστασία Ελλέ θυμάται το φλερτ που δέχθηκε σε ένα γάμο όταν κάποιος της αφιέρωσε ένα τραγούδι και οι γονείς της την ανάγκασαν να αποχωρήσει από το γλέντι. Επίσης, η Αναστασία αναφέρει τι στιγμή που ένας αστυνομικός τη φλέρταρε στο δρόμο με αποτέλεσμα το θυμό της μητέρας της:

Επηένναμε βόλτα με συνοδεία. [...] Μια φορά ένας αστυνομικός είπε μου κάτι που εν έπρεπε. Είδε με κορού (= με είδε κορίτσι), ξέρεις. Είπα το της μάνας μου τζιαι επήεν τζιαι ήβρεν τον (= πήγε και τον βρήκε) τζιαι έιπε του “τζείνο το καπελλί (= το καπέλο) που φορείς εννά σου το φκάλω”. Εζήτησε 1000 συγνώμη [ο αστυνομικός].

Η Τούλα Βούδα αναφέρει περιστατικά φλερτ στο γυμνάσιο Μόρφου, αλλά τονίζει ότι «επαρεξηγούνταν πολλά οι κοπέλες να μιλήσουν». Οι γυναίκες της κοινότητας φαίνεται να περιορίζονται αρκετά ως προς την ερωτική ζωή, αφού η αμφισβήτηση της ηθικής τους μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα. Αυτό γίνεται εμφανές από το γεγονός ότι οι άντρες των κοινοτήτων προτιμούσαν το φλερτ και τις βόλτες στη κωμόπολη της Μόρφου, όπου η ζωή ήταν πιο «εξελιγμένη». Ο Ιωακείμ Στύλλας (Κ. Ζώδια γεννημένος το 1953) αναφέρεται στις βόλτες στην Μόρφου και τονίζει την αθωότητα της εποχής ως προς τις σχέσεις λέγοντας ότι «Οι νέοι για το φλερτ επροτιμούσαμε να πάμε τον περίπατο μας κυρίως στου Μόρφου [...] τα φλερτ της εποχής τζείνης εν ήταν τα φλερτ τα σημερινά, ήταν αθώο φλερτ, ήταν η μεγάλη συμπάθεια».

Ο ελεύθερος χρόνος και η ψυχαγωγία ήταν αρκετά περιορισμένα στις κοινότητες. Οι πλείστες αφηγήτριες αναφέρουν το ράψιμο και το κέντημα ως τις μοναδικές προσωπικές τους ασχολίες. Η Παρασκευή Αλέξη θυμάται τη μητέρα της να την πιέζει να μάθει κέντημα από τα παιδικά της χρόνια: «[...] η μάνα μου ήταν λίο αυστηρή, να μεν μας αφήκει να πάμε έξω. Έπρεπε να κάτσουμε να κεντήσουμε, ελαλούσαμε της μανά εννά πάμε λίο έξω, πόση ώρα να κεντούμε; Ούλη μέρα;». Η Σοφία Γεωργίου (Κάτω Ζώδια γεννημένη το 1931) αναφέρει πως το κέντημα ήταν η κοινή ασχολία όλων των γυναικών στη γειτονιά: «εκαθούμασταν κάτω που το κλίμα και εκάμναμε κεντήματα, λευκαρίτικα», ενώ η Ελένη Βοσκού σημειώνει ότι το κέντημα ήταν ο τρόπος να φτιάξει κάθε κοπέλα την προίκα της. Η Μαρούλα Παπαγεωργίου θυμάται τον τρόπο με τον οποίο οι γειτόνισσες μοιράζονταν μεταξύ τους τα σχέδια του κεντήματος:

Είχε ένα σχέδιο πάνω στο τραπεζομάντηλο, επηένναμε, εγοράζαμε (= αγοράζαμε) μια ασπρόκολλα, εβάλλαμε (=βάζαμε) την πάνω στο σχέδιο, εβάλλαμε πάνω στην κεφαλί μας το κουτάλι, τζιαμέ (= εκεί) (δείχνει το κούτελο), εβάλλαμε το μετά πάνω στην ασπρόκολλα και έφκαινε (= έβγαινε) το σχέδιο.

Οι άντρες ψυχαγωγούνταν στα καφενεία και τους συλλόγους. Τα καφενεία ήταν ο τρόπος να ξεσκάσουν από την καθημερινή εργασία, να πιούν καφέ, να συζητήσουν για πολιτικά, να διαβάσουν εφημερίδες και να παίξουν τάβλι ή χαρτιά. Ήταν όμως και χώροι συναλλαγής. Οι άντρες συζητούσαν για τις καλλιέργειες, τις δουλειές της επόμενης μέρας, την διευθέτηση των από κοινού υποχρεώσεων και τη βοήθεια του ενός προς τον άλλον. Η Τούλα Βούδα θυμάται τον πατέρα της να πηγαίνει στο καφενείο για να διευθετήσει τις εισπράξεις της μέρας και να οργανώσει τις επόμενες δουλειές. Επιπρόσθετα, πολλοί πληροφορητές αναφέρουν τα καφενεία ως σημεία συνάντησης. Εξαιτίας της απουσίας τηλεφώνων, οι Ζωδιάτες, όποτε έψαχναν κάποιον, επισκέπτονταν το καφενείο ή τα σπίτια συγχωριανών που είχαν τηλέφωνο για να επικοινωνήσουν μαζί του.

Οι κάτοικοι περίμεναν τις οικογενειακές γιορτές, τους γάμους και τα πανηγύρια της εκκλησίας ούτως ώστε να διασκεδάσουν και να χαλαρώσουν μιας και οι χώροι εστίασης ήταν περιορισμένοι στις κοινότητες. Η διοργάνωση δρώμενων από μέρους των κοινοτήτων και των συλλόγων γινόταν στις εθνικές επετείους και στις θρησκευτικές γιορτές. Τέτοια παραδείγματα ήταν τα «δράματα» δηλαδή τα μικρά αυτοσχέδια σκετς θρησκευτικού ή εθνικού περιεχομένου που προετοιμάζονταν στα σχολεία και τους συλλόγους για να ψυχαγωγήσουν τους Ζωδιάτες και να αναπτερώσουν το εθνικό αίσθημα. Η Ελένη Βοσκού αναφέρει:

Εν εφκέναμε σε ένα κέντρο σε ένα αυτό. Τα έξω μας που επηένναμε στους συγγενείς, στους γάμους οικογενειακώς. Επηένναμε εκάμνασιν δράματα στα σχολεία. Σαν των Τριών Ιεραρχών εκάμναν στο Αρρεναγωγείο [...] Εσμηαν τζιαι τα δύο τα χωρκά τζιαι εκάμναν δράματα μέσα στο σύλλογο. [...] Παραπάνω που αθυμούμαι, επαίξασιν τον “Άσωτο υιό” ένα καλοκαίρι στην αυλή της εκκλησίας στην Κ. Ζώδια. Επήαμε. Κόσμο πολλή. Τζείνο το τζιαιρό μέσα στους νέους που επαίξασιν έπαιζε και ο άντρας μου αλλά εν τζιαι ήξερα τον τότε.

Σε κάποιες περιπτώσεις οι σύλλογοι και τα καφενεία φιλοξενούσαν θεάματα όπως ο Καραγκιόζης στα οποία συνέρρεαν μικροί και μεγάλοι. Με τα χρόνια, το σινεμά της «Φιγενούς» στην Κάτω Ζώδια έδωσε νέα πνοή στις κοινότητες. «Εγέμιζε το σινεμά, ειδικά άμα ήταν κανένα έργο της Αλίκης, του Παπαμιχαήλ, του Κούρκουλου», αναφέρει η Τούλα Βούδα. Πολλές πληροφορήτριες θυμούνται τις βόλτες στο σινεμά με τις φίλες τους, παρά τα «αυστηρά» όρια που έθετε η οικογένεια στις γυναίκες. Με την πάροδο του χρόνου οι γυναίκες απέκτησαν περισσότερες ελευθερίες. Οι νεότερες σε ηλικία αφηγήτριες αναφέρουν βόλτες στην κωμόπολη της Μόρφου, αλλά και στο σινεμά το οποίο εξακολουθούσε να λειτουργεί επιτυχώς. Η Σκεύη Βοσκού (Πάνω Ζώδια, γεννημένη το 1955) απαντά σε ερώτηση που αφορά τον ελεύθερο χρόνο κατά τα νεανικά της χρόνια:

Εγώ ήμουν πολλά τυχερή. Ο πατέρας μου ήταν πολλά προοδευτικός άνθρωπος. Εν με περιόρισε ποτέ. Όπου ήθελα επήεννα. Μέχρι και ποδοσφαιρικούς αγώνες επήεννα. Με τις φίλες μου βέβαια [...]. Κάθε Κυριακή επηένναμε στο σινεμά της Φιγενούς. Το σινεμά της Ζώδιας. Έρχονταν οι φίλες μου και ξεκινούσαμε περίπατο, ντυμένες, περιποημένες. Εφορούσαμε μίνι. Δυο πιθαμές φούστα και παπούτσι πλατφόρμα. Επηένναμε σινεμά. Είχε που έβρισκαν ευκαιρία να έβρουν τον φίλο τους τζιαμέ (= εκεί). Τζείνη (= εκείνη) την εποχή εν (= δεν) είχε φλερτ πολλά μέσα στα σχολεία. Αν κάποιος εγνωρίζετον με κάποια και ξέραμε ότι συναντιούνται εγίνετον μεγάλη συζήτηση.

Προσθέτει σε σχέση με το φλερτ: «Έτσι ήταν το φλερτ [εννοεί στα κρυφά]. Ή επίσης ήταν το μαγνητόφωνο. Έγραφε τραγούδια ο ένας του άλλου».

Η Μάρθα Πέτρου (Πάνω Ζώδια, 1950) αναφέρει ότι ήταν η πρώτη κοπέλα που φόρεσε παντελόνι στην κοινότητα, ενώ σημειώνει το πόσο της άρεσε να περιποιείται τον εαυτό της και τα ρούχα της. Τόσο όμως στην περίπτωση της Μάρθας όσο και στη περίπτωση της Σκεύης οι αφηγήτριες τονίζουν τη διαφορά ανάμεσα στη χαλαρότητα των γονέων τους από το σύνθημα. Η Μάρθα Πέτρου λέει χαρακτηριστικά «Άλλα κορίτσια εν τα αφήναν να φκουν που το σπίτι» ενώ η Σκεύη Βοσκού τονίζει πόσο τυχερή υπήρξε.

Οι επικρίσεις όμως για την «συμπεριφορά» κάποιων γυναικών δεν έπαψαν να υπάρχουν. Όπως προαναφέρθηκε, στις περιπτώσεις του «απαγορευμένου φλερτ», οι αφηγητές μαρτυρούν περιστατικά κατά τα οποία Ζωδιάτες κατέκριναν συμπεριφορές που δεν ανταποκρίνονταν στις ηθικές αξίες της κοινότητας. Η Μάρθα Πέτρου θυμάται ένα περιστατικό κατά το οποίο το περιποιημένο ντύσιμό της έγινε θέμα συζήτησης στην εκκλησία της κοινότητας με αποτέλεσμα το θυμό της μητέρας της προς τις συχωριανές:

Μια φορά εφκήκα (= βγήκα) που την εκκλησία και άκουσε η μάμα μου μίαν να λέει “άδε την ‘αδε την (= δες την, δες την) νομίζει εννά πάει στο θκιολί (= νομίζει θα πάει για βιολιά [εννοεί για διασκέδαση]). Έδωκε πάνω της (= της επιτέθηκε) η μάμα μου τζιαι λαλεί της “τζείνη τα δουλεύει τζείνη τα ράφκει τζείνη τα φορεί (= αυτή τα δουλεύει, αυτή τα ράβει, αυτή τα φορεί [εννοεί η Μάρθα]), ποιον εν το πρόβλημά σας εσάς;

Η αγροτική ζωή όριζε και διαμόρφωνε σε μεγάλο βαθμό τη καθημερινότητα των κοινοτήτων. Οι γεωργικές εργασίες αφορούσαν όλη την κοινότητα, ακόμα και αυτούς που δεν ακολουθούσαν το επάγγελμα του γεωργού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Σκεύη Βοσκού: «Τα τελευταία χρόνια είχε πολλούς τζιαι που εμορφώνουντον (=αποκτούσαν μόρφωση). Εγίνονταν δάσκαλοι, καθηγητές, οτιδήποτε άλλο, αλλά τα περβόλια εδιατηρούσαν τα. Είχαν τζιαι τα περβόλια τους σαν δεύτερη δουλειά». Ο Ιωακείμ Στύλλας για να τονίσει την εμπλοκή όλων στις καλλιέργειες και το αίσθημα αλληλεγγύης που υπήρχε στην κοινότητα αναφέρει:

Οι δουλειές τότε ήταν οικογενειακές και ομαδικά με τους γείτονες [...] αν έρχετον η εποχή να βγάλουν τα καρότα παραδείγματος χάριν, η μάνα έπρεπε να ήταν παρόν στο χωράφι για να πάρει τις γειτόνισσες να βοηθήσουν. [...] όταν έβγαλε η γειτόνισσα θα επήγαινε η μητέρα να βοηθήσει.

Στις αγροτικές εργασίες συνεισέφεραν και τα παιδιά. Κατά τους θερινούς μήνες, οι Ζωδιάτες συνήθιζαν να στέλνουν τα αγόρια της οικογένειας τους στα μποστάνια, όπου και διανυκτέρευαν μακριά από την επίβλεψη των ενηλίκων. Τα παιδιά ήταν υπεύθυνα να προσέχουν τις καλλιέργειες και να εκτελούν τις απλές εργασίες:

Εβοηθούσαν με τζιαι’ μεις στο μέτρο των δυνατοτήτων μας. Να κουβαλήσουμε τα δεμάτια που εθερίζαν από το χωράφι, να τα φέρουμε στο αλώνι, να βοηθήσεις στο αλώνισμα με τα ζώα. Ή επηένναμε στα μποστάνια. Το καλοκαίρι επηένναμε στα χωράφια εκάμναν μας καλύβι [...] και το βράδυ εμεινήσκαμε μέσα στο μποστάνι. Εκεί είχαμε και κάποια πρόβατα, επροσέχαμε τα πρόβατα, να τα ταΐσουμε, να του κόψουμε κάτι ζαβά πεπόνια, ή έπρεπε να μπουν μέσα στα

αυλάκια που είχε χόρτα και ετρώαν. Το βράδυ έρχετον ο πατέρας μας να μας φέρει το φαγητό, το πρωί να μαζέψουμε τα πεπόνια ή τα καρπούζια για να τα πιάσει ο πατέρας μας να τα πάρει κάτω στους εμπόρους να τα πουλήσει.

Οι λόγοι της έντονης εξάρτησης των κοινοτήτων από την αγροτική ζωή ήταν κυρίως βιοποριστικοί. Οι πλείστοι πληροφορητές αναφέρουν τα έσοδα από τις καλλιέργειες και το βαθμό που αυτά βοηθούσαν στην επιβίωση. Ο Γεώργιος Καφά λέει πως «Ολοι εκαλλιεργούσαν κάτι για το σπίτι τους και για να ζήσουν. Εν είχαν άλλο εισόδημα». Οι αγρότες πωλούσαν τα προϊόντα τους σε χονδρέμπορους ούτως ώστε να εξασφαλίσουν τα βασικά για το σπίτι, ενώ η διατροφή των οικογενειών περιοριζόταν στα προϊόντα παραγωγής της κοινότητας. Ο Γιάννης Βοσκός μιλώντας για τη διατροφή της οικογένειάς του αναφέρει:

Τζιαι η διατροφή μας ήταν νάκκον (= λίγο) διαφορετική που άλλα χωρκά. Εμείς εν είχαμε δεί ποτέ οστρακοειδή, μαλάκια κλπ. Ούτε καν εξέραμε ότι υπάρχουν έτσι πράματα. Η διατροφή μας ήταν πατάτες, αυκά (= αυγά), μακαρόνια, κοτόπουλο τζιαι που τα άλλα που επαράγαμε (= και από αυτά που παράγαμε) [...].

Το ωράριο εργασίας διαρκούσε όσο και η μέρα. Η Μαρούλλα Ξενοφώντος αναφέρει πως «Εδουλεύαν γέννημα του ήλιου, βούτημα του ήλιου. Εκοιτούσαν πάνω είχε ήλιο, όι ελέαν, πρέπει να πέσει ο ήλιος να σχολάσουμε». Οι συνθήκες εργασίας πριν την έλευση των αγροτικών μηχανημάτων ήταν ιδιαίτερα δύσκολες. Ο Γιάννης Βοσκός θυμάται να ακούει από τη μητέρα του ότι τα παλαιότερα χρόνια σκάλιζαν τα χωράφια με το κουτάλι. Με το πέρασμα του χρόνου οι συνθήκες βελτιώθηκαν. Οι Ζωδιάτες άρχισαν να καλλιεργούν περβόλια φυτεύοντας δέντρα αντί για οπωροκηπευτικά. Τα εσπεριδοειδή έγιναν η νέα πηγή εσόδων για τους Ζωδιάτες. Ο Πέτρος Χάμπας για να δείξει πόσο εξαρτημένη ήταν η κοινότητα από τα περβόλια και τις καλλιέργειες, αναφέρει πως ακόμα και το χριστουγεννιάτικο δέντρο στα καφενεία το στόλιζαν με πορτοκάλια.

5.3 Δεσμοί κατοίκων

Παρά το ότι οι κοινότητες της Ζώδιας ήταν οι μεγαλύτερες της περιοχής, οι κάτοικοι διατηρούν στενές σχέσεις μεταξύ τους. Κατά τις αφηγήσεις αναφέρθηκαν πολλές φορές ονόματα τρίτων και κάθε αφηγητής ήταν σε θέση να ονοματίσει τους κατοίκους της γειτονιάς του. Η Αιμιλία Βοσκού θυμάται τις σχέσεις που διατηρούσαν στη γειτονιά της, αλλά και την καθημερινή στήριξη που

πρόσφεραν ο ένας στον άλλον. Το αίσθημα ασφάλειας στις κοινότητες ήταν τόσο μεγάλο που οι κάτοικοι δεν κλείδωναν τα σπίτια τους:

[...] όλη η γειτονιά ήταν στενά συνδεδεμένη. Τα καλοκαίρια εβγαίναμε εκεί στο δρόμο στα στενά εκαθούμασταν τις νύχτες, εκάμναμε τρικούβερτα πανηγύρια. [...] έκαμνε μου μεγάλη εντύπωση. [...] Ήταν δίπλα η μουχτάρενα (= η γυναίκα του κοινοτάρχη) που πάντα άμαν μας έβλεπε να στρίβουμε το καντούνι για να πάμε στο σπίτι μας, [...] έβγαινε εκεί στην πόρτα να μας ρωτήσει “Είσαστε καλά; Θέλετε τίποτε; Άμα θέλετε τίποτε φωνάζετε μου τζιαι εννά έρτω”. Εντωμεταξύ δεν εκλειδώναν τα σπίτια ποτέ.

Οι σχέσεις μεταξύ συγγενών φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ισχυρές. Οι γονείς συνήθως επέλεγαν να χτίσουν τα σπίτια των παιδιών τους σε κοντινή απόσταση από το πατρικό σπίτι με αποτέλεσμα οι οικογένειες να μεγαλώνουν και η Ζώδια να γίνεται πολυπληθέστερη. Ελάχιστες υπήρξαν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες κάποιος Ζωδιάτης επέλεγε να μετακομίσει μακριά από την περιοχή. Πολλές φορές οι πληροφορητές αναφέρονται σε βόλτες στα σπίτια συγγενών και σε οικογενειακά τραπέζια με αφορμή τις ονομαστικές και θρησκευτικές εορτές. Η Μάρθα Πέτρου (Π. Ζώδια γεννημένη το 1950) αναφέρει: «Εμείς κάθε Κυριακή εφεύκαμε που την Πάνω Ζώδια τζιαι οι 3 οι αδερφές και επηένναμε εις την Κάτω Ζώδια γιατί οι συγγενείς μας ούλοι, οι γιαγιάδες μας οι θείες μας, ήταν εις την Κάτω Ζώδια. Επηένναμε να τις δούμε».

Ιδιαίτερα μεγάλη γιορτή ήταν η Σήκωση κατά την οποία τα οικογενειακά τραπέζια και παιχνίδια ήταν δεδομένα. Όπως επισημαίνει η Ελένη Γεωργίου για τη γιορτή της Σήκωσης:

Εμαϊρέυκασιν (= μαγείρευαν) μιαν εβδομάδα. Εμαϊρευκε η μάμα μου τζιαι ο παπάς (= μπαμπάς) μου τζιαι έρκετουν τζιαι η γιαγιά μου που την Π. Ζώδια και τα αδέρφια της μάμας μου. Τη νύχτα εκαθούμασταν να φάμε. Ύστερα που ετρώαμε έπρεπε να κάμουμε τζιαι πασιαμά (= γλέντι). Έπιανε ο παπάς μου και έβραζε κανένα δυο αυγά, έδενε τα πάνω στην κλωστή, έδιναν τα που ψηλά (= το έδεναν από το ταβάνι) τζιαι έσουζε του ποτζεί τζιαι ποδά (= το κουνούσε). Όποιος κατάφερνε να πιάσει με το στόμα του το αυγό εκέρδιζε. Έρχονταν συγγενείς από το χωριό ντυμένοι με μάσκες (αυτοσχέδιες) και επροσπαθούσαμε να ανακαλύψουμε ποιος είναι. Στο τέλος άμαν ανακαλύπταν ποιος ήταν εφκάλαν την μάσκα και εκερνούσαν τους

Ο Ιωακείμ Στύλλας αναφέρεται σε μια τέτοια αυτοσχέδια μεταμφίεσή του κατά τη γιορτή της Σήκωσης:

Μια φορά είδα στο σινεμά την Παναγία των Παρισίων και ήθελα να κάμω την καμπούρα μου τόσο μεγάλη που στο τέλος εν έβρισκα πουκάμισο να φορήσω. Με τον τρόπο που εντύθηκα, εν

εδιάθετα ρούχα να καλύψω τόσον πολλά το πρόσωπό μου, που το πρώτο σπίτι που εμπήκα μέσα σε μια θεία μου, αναγνώρισαν με.

Οι οικογενειακοί δεσμοί όμως δεν έρχονται στην επιφάνεια μόνο σε μέρες γιορτής. Σε πολλές περιπτώσεις συγγενείς βοηθούν στην ανατροφή των παιδιών εξαιτίας κάποιας αρρώστιας ή της απουσίας των γονέων. Η Μαρία Καφά (Κ. Ζώδια, γεννημένη το 1941) θυμάται πως φιλοξενήθηκε από τους θείους της στο χωριό όταν η μητέρα της προσεβλήθη από τύφο. Τα παιδιά της οικογένειας αναγκάστηκαν να απομακρυνθούν από το σπίτι μετά τη παρότρυνση των γιατρών:

[...] Πέντε παιδιά. Μας εφιλοξένησαν οι θείοι, επεριποιήθηκαν μας πάρα πολλά (πολύ συγκινημένη). Μπορώ να πω ότι ήταν οι δεύτεροι μου γονείς. Πέντε εμείς και έξι εκείνους. Έντεκα παιδιά. Το πόσο μας επεριποιήθηκαν δεν μπορώ να το εκφράσω. Πρώτα έπρεπε να βάλουν σε εμάς το φαγητό ή το πρωινό και μετά στα παιδιά τους. Επεράσαμε εκεί σχεδόν ένα χρόνο. [...] Μέχρι που βγήκε ένα φάρμακο στην Αμερική, ο πατέρας μου κατάβαλε μεγάλες προσπάθειες για να το φέρει, κατόρθωσε να το φέρει, την έσωσε (τη μητέρα) και έσωσε και μία άλλη συγγενή (που έπασχε επίσης από τύφο).

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αφηγητές μαρτυρούν την πολύτιμη βοήθεια των συγγενών σε ζητήματα οικονομικά, εργασιακά και ζητήματα υγείας. Η βοήθεια όμως αυτή δεν προερχόταν μόνο από το στενό πλαίσιο της οικογένειας. Η Μαρούλα Διακουρτή επισημαίνει την οικονομική βοήθεια που δεχόταν ο ένας Ζωδιάτης από τον άλλον:

Αν δεν εκράτουν (= κρατούσα [εννοεί χρήματα]) έρχομαι ελάουν σου δώσμου (= ερχόμου και σου έλεγα να μου δώσεις) 20 λίρες να περάσω τούτο το μήνα τζαι που εννά θερίσω, να φκάλω τα φασόλια μου να σου τα δόκω, που εννά κάμω την αρτυσιά μου[...] είχε που εκρατούσαν πάντα τζαι είχε που εν εκρατούσαν, ε εδιούσαν τους [...].

Η οικονομική κατάσταση των Ζωδιατών εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την καλή σοδειά. Κατά τις περιόδους που δεν υπήρχαν έσοδα ο ένας στήριζε τον άλλο με ανταλλαγή τροφίμων ή δανεισμό χρημάτων. Όπως αναφέρει πιο πάνω η Μαρούλλα Διακουρτή, υπήρχαν κάτοικοι οι οποίοι είχαν χρήματα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου ενώ κάποιοι άλλοι όχι. Οι κοινωνικές τάξεις ήταν εμφανείς στη Ζώδια. Οι πλούσιοι ξεχώριζαν κυρίως από τα πολλά κτήματα, ενώ οι φτωχοί ήταν αυτοί που δούλευαν για τις καλλιέργειες των πρώτων. Παρ' όλα αυτά, όλοι οι κάτοικοι είχαν σπίτι. Η Αναστασία Ελλέ λέει χαρακτηριστικά πως «Πολλά λίοι, μετρημένοι ήταν οι φτωχοί. Έν ηξέραμε (= δεν ξέραμε) το ενοίκιο τί είναι. Ο πιο φτωχός το σπίτι του είχεν το». Οι πλείστοι πληροφορητές δήλωσαν ότι η οικογένεια τους ανήκε στη μεσαία τάξη. Υπήρξαν όμως κάποιοι που δήλωσαν ότι η

οικογένεια τους «ήταν που τις καλές οικονομικά», θέλοντας να αποφύγουν τη λέξη πλούσιος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση μίας αφηγήτριας την οποία μου πρότειναν άλλοι πληροφορητές ως δείγμα της κατώτερης τάξης της κοινότητας, εξαιτίας του ότι οι γονείς της ήταν εργάτες και δεν είχαν δική τους περιουσία. Η ίδια η αφηγήτρια, όμως, τοποθέτησε την οικογένεια της στη μεσαία τάξη της Ζώδιας. Όπως αναφέρουν πολλοί αφηγητές, ακόμα και η μεσαία τάξη μπορούσε να αντιμετωπίσει οικονομικές δυσκολίες, ενώ τα έσοδα έφταναν μόνο για τα απαραίτητα. Όλοι συμφωνούν ότι στην κοινωνική ζωή δεν υπήρχαν ταξικές διακρίσεις, αλλά οι κάτοικοι γνώριζαν μεταξύ τους την οικονομική κατάσταση κάθε οικογένειας. Τονίζουν, επίσης, την εργατικότητα των κατοίκων και αναφέρουν ότι «πολλά φτωχούς εν είχαμε, οι φτωχοί επροσπαθούσαν να κάμουν παραπάνω που τους πλούσιους» (Μαρία Καφά).

Στις ερωτήσεις περί οικονομικών οι πληροφορητές σπεύδουν να τονίσουν τα ζητήματα ενότητας και αλληλοβοήθειας στην κοινότητα. Ο Γιάννης Γιάγκου (Πάνω Ζώδια) αναφέρει χαρακτηριστικά:

Έκαμα μια δουλειά ενός γείτονα, στοίχισε 200 λίρες το 1963-64. Εν εκρατούσε ο άνθρωπος να με πληρώσει μου είπε να περιμένω λίγο. Εγώ περίμενα 6 μήνες. Μια μέρα πήγα στο σπίτι του, ήπιαμε καφέ, εκουβεντιάσαμε και λίγο και τον ρώτησα αν μπορεί να μου δώσει έστω ελάχιστα λεφτά. Και μου λέει μάστρε- Γιάννη το μεροκάματο μόλις που φτάνει για την οικογένεια μου έχω και 4 παιδιά. Σηκώθηκα που την καρέκλα και του λέω αυτά τα λεφτά να τα αφήσεις για την οικογένεια σου. Εγώ εν τα χρειάζομαι.

Ο Ιωακείμ Στυλλάς αναφέρεται στη βοήθεια που πρόσφερε στους φτωχούς της κοινότητας ως αρχηγός των προσκόπων Ζώδιας. Τονίζει ότι το προσκοπικό σε συνεργασία με τις κοινότητες εντόπιζαν τις οικογένειες που είχαν οικονομικές δυσκολίες. Με «πλήρη μυστικότητα» όπως αναφέρει ο ίδιος «δινόταν κάποια οικονομική βοήθεια».

Οι δεσμοί των κατοίκων παρουσιάζονται ιδανικοί, σύμφωνα με τα λεγόμενα των αφηγητών. Οι πληροφορητές δεν αναφέρονται σε στιγμές έντασης, ενώ επισημαίνουν ότι οι παρεξηγήσεις ήταν μέρος της ζωής των κατοίκων, όπως σε κάθε κοινότητα, χωρίς όμως να μοιράζονται συγκεκριμένα περιστατικά. Μέσα, όμως, από αφηγήσεις που αναφέρονται σε στιγμές κρίσης, όπως η αναταραχή κατά τον αγώνα του 55-59, προκύπτουν κάποια στοιχεία που οι αφηγητές δεν φαντάζονταν ότι θα μοιραστούν κατά τις συνεντεύξεις.

Για παράδειγμα, αναφερόμενος στους φόρους που επιβάλλονταν στους αγρότες επί Αγγλοκρατίας, ο Στέλιος Στύλλας θυμάται μία παρεξήγηση που δημιούργησε άθελα του όταν «πρόδωσε» ένα συγχωριανό που «αλώνευε» κουκιά, χωρίς να ειδοποιήσει τις αρμόδιες αρχές οι οποίες έπρεπε να τον φορολογήσουν:

Ήμουν στο δημοτικό. Φεύκοντας επέρνουν που τα αλώνια. Αλώνευε ένας κουκιά, έπιασα με το χέρι μου κουκκιά τζιαι έτρωα τζιαι επήνενα προς το σκαρπάρικο (= τσαγκάρικο). Ένας που εδούλευε (εννοεί στο τσαγκάρικο) ήταν τζείνος που ήταν υπεύθυνος, να πάει να τον ειδοποιήσει τζείνος που αλώνευε για να πάει να μετρήσει να πιάσει τα δικά του τζιαι τζείνα τους Εγγλέζους [δηλαδή ο Στέλιος βρήκε στο δρόμο τον υπεύθυνο για την συλλογή των φόρων]. “Ντάμπου (= Τι) τρώεις ρε Στυλλούι;” λαλεί μου. Λαλώ του κουκκιά. “Πού ήβρες (= βρήκες) τα κουκκιά;”. Λαλώ του “ αλωνεύει ο Λ.”. Πιάνει το ποδήλατο. Επήε τζιαι ήβρεν (= βρήκε) τον να αλωνεύει. Λαλεί του “Θα σε καταγγείλω”[...]. Την άλλη ημέρα ήμουν στο δημοτικό ακούω μια μοτοσυκλέτα “rrrr”, να μπαίνει μέσα. Φωνάζει μου ο παιδονόμος “Το Στυλλούι να έρτει στο γραφείο τζιαι θέλουν τον. Βλέπω τον αστυνομικό, λαλεί μου “Κάτσε”. Αντάν (= μόλις) μου είπε κάτσε έβαλα το κλάμα. Λέει μου να μου κάμει κάποιες ερωτήσεις. “Εχτές πού επήες;” “ Εσχόλασα επήα στη στετέ (= γιαγιά) μου”, “Υστερα;”, “Επήα στο θεκίο μου το Μιχάλη”, “Που επήεννες ντάμπου (= τι) είδες;”, “Το Λ. που αλώνευε”. Γράφει το κάτω. Επήραν τον δικαστήριο. Το σπίτι του Λ. ήταν κοντά που το δικό μας και ήταν συγγενής. Ήρτε την άλλη μέρα τζιαι εφώναζε ότι εμαρτύρησά τον.

Ο Στέλιος Στύλλα σημειώνει ότι με τέτοιο τρόπο δημιουργούνταν οι παρεξηγήσεις στις κοινότητες. Οι διαπληκτισμοί αφορούσαν κυρίως τις καλλιέργειες και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Με την έναρξη του αγώνα κατά των Άγγλων οι Ζωδιάτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με στιγμές έντασης και διαφωνιών.

Από τη μία υπάρχουν πληροφορητές, όπως ο Παναγιώτης Κουζάλης, οι οποίοι τονίζουν ότι οι κοινότητες «ήταν μια γροθιά» κατά την περίοδο του 55-59 . Πράγματι στη Ζώδια κατά τη διάρκεια του αγώνα, άτομα όλων των ηλικιών πρόσφεραν με όποιο κόστος. Η Τούλα Βούδα θυμάται την αντίδραση των παιδιών στο δημοτικό όταν οι Άγγλοι έφεραν στους μαθητές της Ζώδιας φλυτζάνια με το πρόσωπο της βασίλισσας Ελισάβετ: «ήρταν εφέρα μας ένα φλυτζάνι της βασίλισσας της Αγγλίας και εσπάσαμε τα [...] επιάναμε σημαίες εβγαίναμε στο δρόμο». Ο Παναγιώτης Κουζάλης αναφέρεται στις αντιδράσεις των εφήβων κατά των Άγγλων, αλλά και το κλείσιμο των σχολείων κάθε φορά που οι νέοι ανέβαζαν ελληνική σημαία στο προαύλιο: «όταν εκάμναν κάτι οι Εγγλέζοι εμαζεούμασταν όλοι στο γυμνάσιο και εσίρναμε (= πετούσαμε) τους ρότσες (= πέτρες). [...] Όποτε εβάλαν στο

σχολείο το δημοτικό σημαία ελληνική έκλειεν το σχολείο μέχρι να τη κατεβάσουν». Ακόμα και οι γυναίκες ενεπλάκησαν δυναμικά στον αγώνα κατά των Άγγλων. Η Παναγιώτα Στύλλα, παρά το νεαρό της ηλικίας της, ανέλαβε τη μεταφορά γραμμάτων και όπλων εκ μέρους της ΕΟΚΑ, ενώ στις κοινότητες ανακηρύσσονταν διαγωνισμοί ύφανσης αλατζάς⁷ (Κασίνης, 2009: 302). Νέοι αναλάμβαναν τη μεταφορά γραμμάτων και τη ρίψη φυλλαδίων, ενώ οι αντάρτες αναλάμβαναν τις ενέδρες. Τα μέλη της ΕΟΚΑ κινούνταν στην κοινότητα κυρίως βράδυ με μάσκα. Οι πλείστοι πληροφορητές αναφέρονται στους «μασκοφόρους» οι οποίοι εμφανίζονταν με το που έπεφτε το φως τη μέρας. Οι κάτοικοι της κοινότητας φρόντιζαν να μείνει κρυφή η δράση τους. Η Τούλα Βούδα αναφέρει :

Θυμούμε τους μασκοφόρους γιατί μετά που 3-4 σπίτια που το σπίτι μας ήταν τα καφενεία, επερνούσαν για να πα να πάρουν φυλλάδια [...] ούτε εξέραμε ποιοι ήταν τζιαι αν μας εβλεπαν ότι τους εβλέπαμε εκμνάμα μας έτσι (δείχνει με το χέρι ότι τους έδειχναν να σωπάσουν) ούτε εμιλούσαμε ούτε ελαλούσαμε, εν εσχολιάζαμε πάρα κάτω να πάμε να πούμε την επόμενη μέρα στη γειτονιά είδαμε τους.

Οι «μασκοφόροι» φρόντιζαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στις κοινότητες ούτως ώστε να εξασφαλίσουν τη συνεργασία των κατοίκων, αλλά και να ενημερώσουν τον απλό λαό για την πορεία του αγώνα. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η εμφάνιση των «μασκοφόρων» σε γάμους στους οποίους συνέρρεε πλήθος Ζωδιατών. Ο Αντρέας Αγγελίδης αναφέρεται σε στιγμές εμφάνισης του ως μασκοφόρος σε γάμους:

Εβάλαμε μάσκες, μαύρες, κάτι σακούλια που εκατεβαίναν κάτω, είχαμε μόνο τα μάτια (δείχνει ότι φαίνονταν μόνο τα μάτια) τζιαι είχαμε και χωνί, τηλεβόα, επηένναμε εκεί , δύο άτομα ή τρία, ο ένας επρόσεχε έξω στην πόρτα και έμπαινε μέσα ο άλλος, εδιάβαζε το μήνυμα της οργάνωσης. Μιαν επιστολή, κάτι που έγγραφε η οργάνωση για να μάθει ο κόσμος. (περιγράφει τι έλεγαν οι επιστολές) Ότι “εκάμαμε έτσι και θέλουμε εσείς να κάμετε αυτό, να κάμετε εκείνο”.

Η αφοσίωση και η εχεμύθεια των Ζωδιατών κατά την διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα είναι αξιοπρόσεκτη. Η Παναγιώτα Στύλλα αναφέρει πως η ίδια, ο πατέρας της και ο αδερφός της υπήρξαν ενεργά μέλη της ΕΟΚΑ, αλλά ποτέ δεν συζητούσαν για τις αποστολές που έφερναν εις πέρας. Μάλιστα, τονίζει ότι τα μέλη της οικογένειας παραδέχθηκαν την εμπλοκή τους το ένα στο άλλο μετά τη λήξη του αγώνα. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία Αγγελίδη και Κασίνη. Ο Κασίνης

⁷ Η αλατζά αποτελούσε εγχώριο κυπριακό ύφασμα το οποίο χρησιμοποιούσαν στη Ζώδια κατά την περίοδο του αγώνα για να μποϊκοτάρουν οι Κύπριοι την εισαγωγή υφασμάτων από την Αγγλία.

συνελήφθει από τους Άγγλους οι οποίοι εσφαλμένα νόμιζαν ότι έχουν συλλάβει τον Αγγελίδη. Ο Κασίνης, ο οποίος ήταν επίσης καταζητούμενος, μετά τη σύλληψή του προσποιούνταν ότι είναι ο Αγγελίδης, για να μην αποκαλύψει ότι ο Αγγελίδης ήταν ακόμα ελεύθερος. Ο Κασίνης καταδικάστηκε σε θάνατο με το όνομα του Αγγελίδη. Η γκάφα των Άγγλων στρατιωτών αποκαλύφθηκε όταν τυχαία συνελήφθη ο πραγματικός Αγγελίδης (Κασίνης, 2017: 313-317). Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση είναι η αντίδραση της οικογένειας του Αγγελίδη και των Ζωδιατών, οι οποίοι είχαν ενημερωθεί για τη λάθος σύλληψη. Οι Ζωδιάτες, όπως και η οικογένεια του Αγγελίδη, προσποιούνταν ότι ο Αγγελίδης είχε συλληφθεί, ενώ γνώριζαν ότι στη θέση του βρίσκεται ο Κασίνης. Οι γονείς, μάλιστα, του Ιωάννη Αγγελίδη επισκέπτονταν τον Κασίνη στις φυλακές, προσποιούμενοι ότι είναι ο γιος τους. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Αγγελίδης, για τους γονείς του:

Εκείνο που θαυμάζω εγώ, είναι τους δικούς μου (= τους γονείς του). Ξέρεις τι σημαίνει να πηέννεις (= πηγαίνεις) να βλέπεις τον άλλον και να κλαίεις ή να κάμνεις, να συμπεριφέρεσαι σαν να εν (= είναι) γιος σου; Ήταν ο πόθος των Κυπρίων για την ελευθερία. Για την ένωση της Κύπρου με την μητέρα Ελλάδα.

Από την άλλη, πολλοί αφηγητές τονίζουν ότι στις κοινότητες υπήρχαν αρκετοί Ζωδιάτες εναντίον του αγώνα. Οι λόγοι ήταν πολλοί. Πρώτον η ιδεολογική διάσπαση των Κυπρίων σε δεξιούς και αριστερούς προκαλούσε προστριβές και εντάσεις. Δεύτερον, οι ποινές όπως ο κατ' οίκον περιορισμός και τα συλλογικά πρόστιμα που επέβαλλαν οι Άγγλοι επηρέαζαν όλη την κοινότητα, με αποτέλεσμα κάποιοι Ζωδιάτες να διαμαρτύρονται. Ο Γεώργιος Καφά αναφέρει για τις ποινές:

Εβάλλαν το χωριό ολόκληρο υπό περιορισμό για μια εβδομάδα [...] επιτρέπαν κάπου να πάεις, αν είχαν μωρά, να φέρεις κάτι για τα μωρά ή να φέρουν νερό γιατί εν είχαμε νερό μέσα στο σπίτι. [...] έβαλαν το χωριό μας εμάς στη Κ. Ζώδια υπό περιορισμό κατ' οίκον ή συλλογικό πρόστιμο. Για μια ενέρδα που έγινε (από την ΕΟΚΑ) στο χωριό μας εβάλαν πρόστιμο 10000 λίρες. Ξέρεις τί σημαίνει 10000 λίρες το 55; Αναγκάστηκε ο κοινοτάρχης να τα διανέμει στους χωρικούς και ο κάθε ένας επλήρωσε το πρόστιμο του.

Δείγμα των προστριβών και των εντάσεων στην κοινότητα αποτελεί η σύλληψη και η εκτέλεση του Ζωδιάτη ήρωα της ΕΟΚΑ Νικόλαου Π. Γιάγκου. Ο Νικόλαος Π. Γιάγκου συνελήφθη από τους Άγγλους, καθώς βρισκόταν στο σπίτι του, ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου και μέχρι σήμερα αγνοείται η τύχη της σορού του. Όταν οι πληροφορητές ερωτήθηκαν για το συγκεκριμένο περιστατικό υπήρξαν έντονες αντιδράσεις. Οι πλείστοι συμφωνούν ότι ο Νικόλαος Γιάγκου είχε προδοθεί από κάποιον συγχωριανό, ενώ τονίζουν ότι κάποιοι συγχωριανοί πρόδιδαν κυρίως εξαιτίας οικονομικών οφελών.

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι ότι μέλη της οικογένειας του Γιάγκου φαίνεται να γνωρίζουν τον «προδότη» από τη Ζώδια, αλλά αρνούνται να τον κατονομάσουν. Η Αντρούλα Διακουρτή αναφέρει:

Ηταν προδομένος, ξέρουμε που ποιόν αλλά εν το λέμε [...], είπαν έναν άλλον (δηλαδή ότι το πρόδωσε κάποιος άλλος) τζιαι μόλις τον είπαν επήεν στην εκκλησία τζιαι λαλεί “θέλω να μου πείτε ποιός είπε ότι επρόδωσα εγώ τον Νικολή, εγώ τα παιδιά τα αγαπώ και τα σέβομαι” λαλεί “δεν τα προδίνω”. Τούτος άμαν τζιαι είπαν τον εν ήρτε στην εκκλησία τζιαι σημαίνει ήταν τζείνος αλλά εν τον ανακοίνωσαν.

Συνοψίζοντας, οι κάτοικοι της Ζώδιας επιλέγουν να παρουσιάσουν τις κοινότητες τους με τον καλύτερο τρόπο φέρνοντας στην επιφάνεια ένα ιδανικό παρελθόν με ιδανικούς δεσμούς. Μέσα όμως από ιστορίες και προσωπικές αφηγήσεις εμφανίζονται ζητήματα τα οποία οι αφηγητές επέλεξαν να απωσιοποιήσουν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τις σχέσεις των κατοίκων. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι επικρίσεις που δέχονταν οι γυναίκες και η οικογένειά τους αν η συμπεριφορά τους απέκλινε από τον κοινωνικό καθωσπρεπισμό, οι διενέξεις για τα οικονομικά ζητήματα και οι ιδεολογικές διαφορές που δίχασαν τόσο την κυπριακή κοινωνία όσο και τη Ζώδια. Επιπρόσθετα, ενώ είναι εμφανής ο διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων, οι αφηγητές επιλέγουν να ωραιοποιήσουν την κατάσταση αναφερόμενοι στην καθημερινή εργασία των φτωχών αλλά και στο ότι δεν υπήρχαν άστεγοι. Τέλος, σε ερωτήσεις που αφορούν οικογενειακά προβλήματα άλλων κατοίκων οι πληροφορητές δήλωναν πως δεν γνωρίζουν κάτι. Αυτό είναι παράδοξο, καθώς σε ερωτήσεις για τις σχέσεις των κατοίκων οι αφηγητές δηλώνουν ότι οι γειτονιές ήταν τόσο δεμένες σαν μια οικογένεια την οποία αποτελούσαν πολλά σπίτια. Η Shopes (2002) υποστηρίζει ότι στα πρότζεκτ προφορικής ιστορίας κοινοτήτων προκύπτουν κάποια δύσκολα θέματα που ο ερευνητής αποφεύγει να θίξει ούτως ώστε να μην προσβάλει τους πληροφορητές αλλά και το σύνολο της κοινότητας. Στην περίπτωση της παρούσας εργασίας οι ερωτήσεις αυτές δεν αποφεύχθηκαν. Οι περισσότεροι όμως πληροφορητές απέφυγαν να τις απαντήσουν ή έρχονταν σε αμηχανία. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ανάγκη των κατοίκων να προστατεύσουν ο ένας τον άλλον, ακόμα και σε ακραίες περιπτώσεις, όπως αυτήν της οικογένειας του Νικόλαου Γιάγκου που δεν γνωστοποιεί το όνομα του φερόμενου ως «προδότη».

Ερώτηση η οποία προκάλεσε αμηχανία και έφερε στο φως διαφορές, συγκλίσεις αλλά και τη σημερινή ταυτότητα των Ζωδιατών, αφορούσε την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στις κοινότητες της Πάνω και της Κάτω Ζώδιας. Ελάχιστοι αφηγητές δεν αναφέρθηκαν σε διαφορές, ενώ αρκετοί

εντόπισαν αποκλίσεις σε θέματα νοοτροπίας και κουλτούρας, οι οποίες, όπως λένε, δεν στάθηκαν εμπόδιο στην άμεση επικοινωνία των δύο κοινοτήτων. Ο Γεώργιος Καφάς απαντάει «τι διαφορές να έχουν; Ήταν όλοι γνωστοί μας. Υπήρχαν διαφορές στη νοοτροπία αλλά εσυεννοούμασταν κανονικά», ενώ ο Ιωακείμ Στύλλας αναφέρει πως:

Εν μπορώ να πω ότι υπάρχουν διαφορές. Ακούω από συγχωριανούς που λένε μέχρι και στο χρώμα έχουμε λίη διαφορά, μέχρι και στην ομιλία είχαμε λίη διαφορά. [...] ένας που εν ήξερε την περιοχή εν σαν να ήμασταν ένα χωριό. Απλώς επέρναν έναν ποταμός και ένα γεφύρι τζιαι εχώριζε μας.

Κάποιοι αφηγητές, ωστόσο, εντόπιζαν διαφορές. Ο Στέλιος Χριστοδούλου από την Π. Ζώδια (γεννημένος το 1939) αναφέρει πως:

Οι Κάτω Ζωδιάτες με ένα μωρό εκουβεντιάζαν, οι Πανώ Ζωδιάτες ήταν λίγο εγωιστές. Είχε ένα παιδί που ήταν άρρωστο, οι δικοί μας εν το εκάμναν παρέα, αστειεύονταν τον και ξέρω γω [...] οι Κάτω Ζωδιάτες εκάθουντον να το κεράσουν, να του γείρουν και κονιάκι.

Η Μάρθα Πέτρου από την Πάνω Ζώδια λέει πως «Στην Κ. Ζώδια όποιος εχτύπα την πόρτα εβάλαν το μέσα στο σπίτι» δικαιολογώντας έτσι τη μεγάλη διαφορά πληθυσμού στις κοινότητες. Άλλοι αφηγητές αναφέρθηκαν στα ωραιότερα σπίτια που υπήρχαν στην Κάτω Ζώδια και στις πιο περιποημένες γυναίκες της Πάνω Ζώδιας. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις πληροφορητών που αρνήθηκαν να απαντήσουν την ερώτηση ή ζήτησαν την παύση της ηχογράφησης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πιθανότατα υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στους κατοίκους των δύο κοινοτήτων. Άλλωστε, οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τις κοινότητες ως ξεχωριστές και αυτόνομες, παρόλο που το όνομα Ζώδια αναφέρεται και στις δύο. Το ενδιαφέρον όμως σε αυτή την περίπτωση είναι η στροφή στον τρόπο που σήμερα οι δύο κοινότητες αντιμετωπίζουν τις σχέσεις μεταξύ τους. Οι σύλλογοι και οι μαζώξεις των κοινοτήτων είναι κοινές για τους Πάνω Ζωδιάτες και Κάτω Ζωδιάτες και η Ζώδια εμφανίζεται σε βιβλία και παρουσιάσεις με ένα όνομα.

Δεν είναι τυχαία, άλλωστε, η επικέντρωση των πληροφορητών κατά τις αφηγήσεις στη συλλογική διάσταση της κοινότητας παρά στις ατομικές μνήμες. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε από τα πιο πάνω αποσπάσματα, οι Ζωδιάτες επιλέγουν να μοιραστούν μνήμες οι οποίες είναι αντιπροσωπευτικές της κοινότητας, αποφεύγοντας ερωτήσεις προσωπικού περιεχομένου, όπως οι οικογενειακές σχέσεις. Οι προσωπικές αυτές στιγμές έρχονται στην επιφάνεια από τους αφηγητές

μόνο εάν συμβάλλουν στη θετική εικόνα της οικογένειας και της κοινότητας στο σύνολό της. Επιπρόσθετα παρατηρήθηκε η έντονη ανάγκη των πληροφορητών να μοιραστούν μνήμες για τις κοινωνικές εκδηλώσεις της κοινότητας όπως τις γιορτές, τα πανηγύρια και τους γάμους. Με άλλα λόγια, οι ίδιοι οι αφηγητές ένιωθαν την ανάγκη να ανακατασκευάσουν τη συλλογική μνήμη των κοινοτήτων αναπολώντας ένα ευχάριστο, αγνό και «πλούσιο» υλικά και συναισθηματικά παρελθόν το οποίο διαφέρει κατά πολύ από τη σύγχρονη πραγματικότητα. Ας αναλογιστούμε ότι οι Ζωδιάτες ως εκτοπισμένη ομάδα ανήκουν στη θέση του θύματος. Εκτός αυτού, το συλλογικό τραύμα της εισβολής δεν έχει επουλωθεί, αφού η Ζώδια παραμένει κατεχόμενη με τους πρώην κατοίκους να έχουν μόνο τη δυνατότητα της απλής επίσκεψης. Το τραύμα, λοιπόν, παραμένει ανοικτό, με τους αφηγητές να βρίσκουν ελάχιστη ανακούφιση και δικαίωση μέσα από τις αφηγήσεις και τις μνήμες που τονίζουν τις όμορφες στιγμές. Οι αφηγητές ανακαλούν την ιστορία με τον τρόπο που θέλουν να την παρουσιάσουν. Κατά τον Κόκκινο (2015: 215), οι ερευνητές-ιστορικοί ή οι καλλιτέχνες «λειτουργούν ως διαμεσολαβητές, ως διαγενεακές γέφυρες», αφού το τραύμα μεταβιβάζεται σε αυτούς για να γίνουν φορείς της διεργασίας του, της νοηματοδότησης του αλλά και της μεταβίβασης του.

3. Έκθεση αρχείου και το θέατρο ντοκουμέντο

Όπως προαναφέρθηκε, οι ερευνητές οφείλουν να αφιερώνουν χρόνο στην εύρεση τρόπων αξιοποίησης των δεδομένων που συλλέγουν. Αν το συλλεγμένο υλικό παραμείνει σε αρχεία χωρίς την ερμηνεία και την έκθεσή του, τότε τοποθετείται σε μία μετέωρη κατάσταση ανάμεσα στο θυμάμαι και ξεχνώ. Γι' αυτό το λόγο, τα αρχεία οφείλουν να ερμηνεύονται και να νοηματοδοτούνται έτσι ώστε να ολοκληρώνουν τον αρχικό λόγο συλλογής τους. Σε αυτό το κεφάλαιο προτείνεται η θεατρική τέχνη ως κατάλληλος και δημιουργικός τρόπος για την έκθεση του υλικού που συλλέχθηκε στην παρούσα εργασία και γενικότερα για τα πρότζεκτ προφορικής μαρτυρίας. Άλλωστε, μετά την δεκαετία του 90 το θέατρο έχει επικεντρωθεί στις έννοιες «αυθεντικότητα» και «προφορικότητα» της θεατρικής στιγμής σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογίες (Βαροπούλου, 2002: 62-65). Αυτές οι έννοιες αφορούν πλήρως και τη συλλογή προφορικών μαρτυριών και τονίζουν τα σημεία συνάντησης θεάτρου και προφορικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, προτείνεται το *Θέατρο Ντοκουμέντο* και τα παρεμφερή είδη του ως κατάλληλα εργαλεία της θεατρικής πρακτικής που μπορούν να αναδείξουν και να ερμηνεύσουν τις προφορικές μαρτυρίες διατηρώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Επιπρόσθετα, κοινό σημείο αναφοράς του θεάτρου ντοκουμέντο και της προφορικής ιστορίας είναι η αποκάλυψη της υποκειμενικότητας των γεγονότων και της πραγματικότητας με την ανάδειξη των πολλαπλών «προοπτικών της αλήθειας». Η αλήθεια συνδέεται με το πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο των αφηγητών της, ενώ η ιστορία προβάλλεται ως ένα «πλέγμα σχέσεων» (Ζώνιου, 2017: 32).

Το θέατρο ντοκουμέντο ορίζεται ως «θέατρο που χρησιμοποιεί ως κείμενο μόνο ντοκουμέντα και αυθεντικές πηγές, που επιλέγονται και “ανεβάζονται” ανάλογα με την κοινωνικοπολιτική άποψη του δραματουργού» (Pavis, 2006: 223). Σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να εντοπιστεί με τον όρο *Αυτολεξεί Θέατρο*. Στο θέατρο ντοκουμέντο ο εκάστοτε δραματουργός-σκηνοθέτης δημιουργεί μία ενιαία αφήγηση με τη χρήση πρωτογενών πηγών - στην περίπτωση μας προφορικών μαρτυριών- τις οποίες αναλαμβάνει να νοηματοδοτήσει και να ερμηνεύσει, έχοντας όμως υπόψη την ενιαία καλλιτεχνική και αισθητική γραμμή που χρειάζεται μία θεατρική παράσταση. Όπως σημειώνει η Ζώνιου (2017), οι τεχνικές του συγκεκριμένου είδους επιτρέπουν το συνδυασμό στοιχείων όπως της έρευνας, του αρχειακού υλικού, της ενσώματης μνήμης, της προφορικής ιστορίας, της θεατρικής αφήγησης, της σωματικής γλώσσας, της προφορικότητας και της τεχνολογίας. Τα μέσα για τη

νοηματοδότηση και παρουσίαση των ντοκουμέντων ποικίλουν. Στο θεατρικό χώρο μπορούν να χρησιμοποιηθούν σώματα ηθοποιών, οπτικοακουστικό υλικό, φώτα, σκηνικά αντικείμενα, αλλά και νέες τεχνολογίες, όπως προβολές βίντεο, χρήση γραφικών και ηχητικές εγκαταστάσεις. Ο λόγος για τον οποίο επιλέγεται ο όρος «θεατρικός χώρος» και όχι «σκηνή» είναι επειδή το θέατρο εδώ και δεκαετίες έχει ξεφύγει από τα στενά πλαίσια της «ιταλικής σκηνής» και έχει μετακινηθεί σε δρόμους, αστικά κτίρια, μουσεία, πλατείες, οργανισμούς, μνημεία και σχολεία. Η θεατρική πρακτική μπορεί να χρησιμοποιήσει όλα τα σύγχρονα μέσα και χώρους που προαναφέρθηκαν για την έκθεση των προφορικών μαρτυριών.

Στο πλαίσιο του θεάτρου ντοκουμέντο εντάσσονται και οι παραστάσεις προφορικής ιστορίας. Το ενδιαφέρον σε αυτού του είδους παραστάσεις είναι η συμμετοχή των αφηγητών ως ηθοποιών που αναλαμβάνουν να παρουσιάσουν και να μοιραστούν την προσωπική τους εμπειρία στα πλαίσια μιας δημιουργικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, στις παραστάσεις προφορικής ιστορίας συνήθως παίρνουν μέρος οι ίδιοι οι αφηγητές οι οποίοι καλούνται να δουλέψουν με υλικό που έχουν αντλήσει από τη ζωή τους. Με αυτόν τον τρόπο οι συμμετέχοντες δημιουργούν μία κοινότητα «μάθησης» εντός της δικής τους ομάδας (οι συμμετέχοντες ανήκουν ήδη σε μία κοινή ομάδα χωρική, ηλικιακή, κοινωνική), αφού μέσω της δημιουργικής διαδικασίας αντιλαμβάνονται τι σημαίνει να παρουσιάζεις ιστορίες, αλλά και να γίνεσαι αποδέκτης ιστοριών τόσο σε καλλιτεχνικό όσο και σε παιδαγωγικό επίπεδο. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι αφηγητές, ως μέλη της ομάδας και ταυτόχρονα ως δημιουργοί του περιεχομένου της παράστασης, συνεργάζονται και μαθαίνουν να ενδιαφέρονται ο ένας για τον άλλον με αποτέλεσμα να «θεραπεύονται» (Gallagher, Cardwell & Rondricks, 2017: 19). Η παιδαγωγική αξία του θεάτρου ντοκουμέντο έγκειται στην «κοινωνική επαναδιαπραγμάτευση» της πραγματικότητας, αλλά και στον «κοινωνικό μετασχηματισμό», ενώ σε κάθε περίπτωση αποφεύγει το διδακτισμό (Ζώνιου, 2017: 18).

Άλλο ένα συγγενές είδος του θεάτρου ντοκουμέντο είναι το *Θέατρο των Αναμνήσεων* το οποίο ασχολείται αποκλειστικά με μαρτυρίες ηλικιωμένων ατόμων. Κατά τον Erikson (στο Κωστή, 2017: 25), το ηλικιωμένο άτομο στο τελευταίο στάδιο της ζωής του, αν θεωρήσει ότι έζησε καλά και έχει επιτύχει, βιώνει το αίσθημα της «προσωπικής καταξίωσης». Σε περίπτωση, όμως, που θεωρήσει ότι η καταξίωση δεν έχει επέλθει, εξαιτίας καταστάσεων και επιλογών, τότε το άτομο κυριεύεται από το αίσθημα της απόγνωσης, επειδή ο χρόνος που διαθέτει για να φτάσει στην καταξίωση είναι

περιορισμένος. Θέλοντας να καταπολεμήσει την απόγνωση της τρίτης ηλικίας, ο Butler (στο Κωστή, 2017: 25) δίνει έμφαση στην «αυτο-ολοκλήρωση» και «αυτο-αποδοχή» του ατόμου μέσα από την ανασκόπηση ζωής και την ανάκληση αναμνήσεων οι οποίες ανάγονται σε θεραπευτικές διαδικασίες. Το αίσθημα της ασημαντότητας που διακατέχει τη ζωή των ηλικιωμένων καταρρίπτεται, αφού οι ιστορίες τους αποκτούν ρόλο πρωταγωνιστή, ζωντανεύουν και μεταφέρονται στις επόμενες γενιές με όχημα τη θεατρική δημιουργία. Με τον τρόπο αυτό η τρίτη ηλικία ενεργοποιείται και επανεντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο από το οποίο νιώθει αποκλεισμένη (Κωστή, 2017). Επομένως, το θέατρο των αναμνήσεων στοχεύει τόσο στη θεραπευτική λειτουργία που προσφέρει η διέγερση της μνήμης όσο και στη συλλογή προφορικών μαρτυριών.

Η ενασχόληση με μία προσδιορισμένη χωρικά ομάδα και τις ιστορίες της μας οδηγεί στο *Θέατρο της Κοινότητας* του οποίου σκοπός είναι η αυτογνωσία και ενδυνάμωση της εκάστοτε κοινότητας. Για να επιτευχθεί ο στόχος, το υλικό των παραστάσεων πηγάζει μέσα από την ίδια την κοινότητα με μαρτυρίες, τοπικούς μύθους, αναφορές από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αλλά και λογοτεχνικά κείμενα ντόπιων συγγραφέων (Milosavljevic & Gnjidic, 2017). Για την καλύτερη λειτουργία μίας παράστασης θεάτρου κοινότητας απαιτείται η εμπλοκή ενός μέρους των κατοίκων της αλλά και των φορέων της. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του ανεβάσματος της παράστασης *Tmusha-Ορκίζομαι από καρδιάς* που αφορά τη σερβική κοινότητα Πριεπόλιε και την πολυπολιτισμικότητά της, συνεισέφεραν το πολιτιστικό κέντρο της περιοχής, η τοπική βιβλιοθήκη και το μουσείο. Η σκηνοθέτιδα της παράστασης Milosavljevic κινητοποίησε όλους τους φορείς της κοινότητας και κατάφερε να δομήσει μία παράσταση με βάση τα κείμενα του ντόπιου συγγραφέα Veselinovic. Το λογοτεχνικό έργο του Veselinovic δεν αντιμετωπίστηκε ως κατεξοχήν λογοτεχνικό έργο αλλά ως τεκμήριο της εποχής του και εμπλουτίστηκε με ιστορικά ντοκουμέντα και μαρτυρίες. Όπως γράφει η Milosavljevic (2017: 16), η παράσταση κατάφερε να αντλήσει στοιχεία από την τοπική πολιτιστική κληρονομιά φέρνοντας στη επιφάνεια την ιστορική μνήμη μέσα από την τέχνη.

Ποιοι είναι, όμως, οι περιορισμοί ενός τέτοιου εγχειρήματος; Μπορεί μια παράσταση που αφορά την ιστορία και τη μνήμη μιας συγκεκριμένης ομάδας να βρει ανταπόκριση σε ένα ευρύτερο κοινό ή πρέπει να παραμένει στα πλαίσια της εσωτερικής κατανάλωσης της κοινότητας; Κατά τον Καλαβριανό (2017: 56), το θέατρο ντοκουμέντο ενέχει τον κίνδυνο να γίνει «ανούσιο» και «αυτο-αναφορικό». Παρόλ' αυτά, η Milosavljevic (2017) σημειώνει ότι η παράσταση της κοινότητας Πριεπόλιε έτυχε μεγάλης αναγνώρισης εκτός Σερβίας, τονίζοντας την απήχηση μίας παράστασης

κοινότητας έξω από τα χωρικά όρια δημιουργίας της. Πρέπει να σημειωθεί ότι το θέατρο για να υπάρξει απαιτεί την έκθεσή του στα μάτια των θεατών. Επομένως, παρά την παιδαγωγική ή θεραπευτική στόχευση των εμπλεκομένων, κατά τη διαδικασία της «γέννησης» του περιεχομένου της παράστασης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η καλλιτεχνική δημιουργία, το συνολικό αποτέλεσμα το οποίο θα παρουσιαστεί στα μάτια των θεατών. Άρα, η αξιοποίηση των ντοκουμέντων επί σκηνής οφείλει να ανταποκρίνεται στο πνεύμα της θεατρικής γλώσσας και σκηνικής πρακτικής. Η θεατρική γλώσσα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οικουμενική, αφού εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη φύση, το σώμα και τη φωνή. Θεωρώ πως η σωστή χρήση της μπορεί να παραμερίσει το στενό πλαίσιο του περιεχομένου μιας παράστασης κοινότητας και να αναγάγει την προσωπική ιστορία σε συλλογική. Σε αυτό, βέβαια, συμβάλλει και η προσεκτική δραματουργία κατά την οποία ο δημιουργός πρέπει να επικεντρωθεί σε οικουμενικές έννοιες και ιδέες όσο συγκεκριμένη και αν είναι η ιστορία της παράστασης.

Οι παραστάσεις που αφορούν την προφορική ιστορία, το θέατρο των αναμνήσεων και το θέατρο κοινότητας που προαναφέρθηκαν, απαιτούν την άμεση εμπλοκή των αφηγητών. Μπορεί, όμως, μία παράσταση να δομηθεί με βάση ένα αρχείο προφορικών μαρτυριών του οποίου οι μάρτυρες δεν είναι σε θέση να συμμετέχουν; Η απάντηση είναι θετική, καθώς δεν είναι λίγα τα παραδείγματα στα οποία ξεχασμένα ή προσωπικά αρχεία, προφορικά και γραπτά, επανέρχονται στο προσκήνιο με τη διαμεσολάβηση ηθοποιών και σκηνοθετών. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η δουλειά της σκηνοθέτιδος Sanja Krizanovic Tasic που δημιουργεί παραστάσεις με βάση τη δική της προσωπική και οικογενειακή ιστορία, εντάσσοντάς την στη συλλογική ιστορία του σέρβικου έθνους, του εμφυλίου πολέμου και της αιματοχυσίας (Tasic, 2017). Η ενασχόληση της Tasic με το θέατρο ντοκουμέντο προέκυψε από την ανάγκη της να μάθει περισσότερα για τη ζωή της προγιαγιάς της, αλλά και για τον κύκλο αίματος που ταλάνιζε το σερβικό λαό μέσα από τους πολέμους. Στις παραστάσεις της παίζει η ίδια, αλλά και άλλοι επαγγελματίες ηθοποιοί και χορευτές. Όπως αναφέρει η ίδια η δημιουργός:

Πιστεύω ότι το θέατρο ήταν πάντα ένα είδος διαλόγου με τους νεκρούς. Ένας χώρος για να σκεφτούμε ξανά και να πούμε εκ νέου προσωπικές και συλλογικές ιστορίες. Ένα μέρος όπου γινόμαστε μάρτυρες σε αλήθειες που διαφορετικά δεν θα αποκαλύπτονταν στο κοινό (Tasic, 2017: 75)

Είναι εμφανές ότι το θέατρο ντοκουμέντο είναι το ιδανικότερο είδος της θεατρικής τέχνης για την έκθεση προφορικών μαρτυριών. Θεωρώ ότι οι τεχνικές του και οι θεωρητικές του βάσεις μπορούν να δώσουν πνοή στο αρχείο των αφηγητών της Ζώδιας. Κατά τη γνώμη μου, η ιδανική μορφή παράστασης θα ήταν ένα υβριδικό μοντέλο με ερασιτέχνες (Ζωδιάτες όλων το ηλικιών) και επαγγελματίες ηθοποιούς να συνεργάζονται για τη σύνθεση του τελικού αποτελέσματος. Η συλλογική ιστορία της Ζώδιας, όπως έχει καταγραφεί στην παρούσα εργασία, διαπνέεται από τη δύναμη των δεσμών των κατοίκων, από οικογενειακές και καθημερινές στιγμές αλλά και από συγκρούσεις και αντιφάσεις. Ο θεατρικός χώρος μπορεί να δώσει φωνή και χώρο σε όλες τις παράλληλες αλήθειες των αφηγητών, δημιουργώντας τη συνολική εικόνα της κοινότητας μέσα από παιχνιδίσματα της φαντασίας, του ντοκουμέντου αλλά και της πληγής του εκτοπισμού. Πιστεύω ακράδαντα ότι μία τέτοια προσπάθεια θα ενθάρρυνε την κοινότητα αλλά και τις νέες γενιές να επιμένουν στη θύμηση και στη διάσωσή της ταυτότητας τους, ενώ θα συνέβαλλε στην αντιμετώπιση του τραύματος του εκτοπισμού που βασανίζει όχι μόνο του Ζωδιάτες αλλά και τους εκτοπισμένους Κύπριους στο σύνολο τους.

4. Ανακεφαλαίωση - Αντί Επιλόγου

Σκοπός της εργασίας ήταν η σκιαγράφηση της κοινότητας της Ζώδιας με βάση την προφορική ιστορία και τις θεωρίες μνήμης. Επιγραμματικά, ο Halbwachs σημείωσε ότι η λειτουργία της μνήμης εξαρτάται πάντοτε από τους άλλους, δηλαδή από τις ομάδες στις οποίες μετέχει το άτομο. Έτσι, η συλλογική μνήμη της κάθε ομάδας αποτελείται από τις ατομικές μνήμες των μελών της με αποτέλεσμα η συλλογική και η ατομική μνήμη να λειτουργούν παράλληλα, να αλληλεπιδρούν και να δημιουργούν ταυτότητες. Επίσης, ο Connerton, τονίζει ότι το άτομο θυμάται τις προσωπικές του εμπειρίες και δημιουργεί αναμνήσεις που αφορούν τον ίδιο ή θυμάται απρόσωπες αναμνήσεις που αφορούν το σύνολο κάθε ομάδας που συμμετέχει (βλ. σελ. 10-11). Όπως φαίνεται, τόσο οι προσωπικές όσο και οι συλλογικές αναμνήσεις επηρεάζονται και διαμορφώνονται από την κοινωνία και τα πλαίσια της. Γι' αυτό το λόγο, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργείται μία ανάμνηση, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο αυτή ανακατασκευάζεται (βλ. σελ. 12). Έτσι, λειτούργησε και η μνήμη των αφηγητών της Ζώδιας. Μέσα από τις αφηγήσεις ζωής οι πληροφορητές μίλησαν για τις προσωπικές τους εμπειρίες, αλλά και για τις συλλογικές απρόσωπες μνήμες της κοινότητας, όπως τους γάμους, τη θεσμική λειτουργία των χωριών, το χώρο και τα προτερήματα της Ζώδιας. Σε αυτές τις απρόσωπες αναμνήσεις εντάσσεται και η πολιτιστική μνήμη των κοινοτήτων όπως τα έθιμα, οι αξίες και οι παραδόσεις. Μέσα από τις αφηγήσεις επιβεβαιώνονται οι διαστάσεις της μνήμης που πρότεινε ο Assman (βλ. σελ. 15-16), δηλαδή η προσωπική, η κοινωνική και η πολιτιστική, οι οποίες εμφανίζονται επανειλημμένα στις αφηγήσεις των Ζωδιατών, δημιουργώντας τη συνολική εικόνα της ταυτότητάς τους. Στις αφηγήσεις προέκυψαν τόσο συγκλίσεις όσο και αποκλίσεις ανάμεσα στις αναμνήσεις των κατοίκων. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις προσωπικές διακυμάνσεις της μνήμης του εκάστοτε αφηγητή και στο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο το οποίο διαφέρει από αυτό που κυριαρχούσε στη Ζώδια πριν από το 1974. Με άλλα λόγια, όπως σημείωσε ο Connerton (βλ. σελ. 11), οι αφηγητές βλέπουν, κρίνουν και ανακαλούν το παρελθόν τους από την απόσταση που τους προσφέρει το παρόν.

Όπως προαναφέρθηκε, οι αφηγητές μιλούσαν με μεγαλύτερη ευκολία για τις κοινωνικές και πολιτιστικές μνήμες της κοινότητας παρά για τις προσωπικές εμπειρίες. Από τη μία αυτό οφείλεται στην αγωνία των Ζωδιατών να μεταβιβάσουν στις επόμενες γενιές την πολιτιστική μνήμη της

κοινότητας, τα επιτεύγματα και τα προτερήματα των κατοίκων της, φοβούμενοι τη λήθη και το χαμό της εξαιτίας του εκτοπισμού. Από την άλλη, οφείλεται στην ανάγκη των κατοίκων να παρουσιάσουν την καλύτερη εκδοχή της κοινότητας, καταδικάζοντας στην λήθη όσα δεν βοηθούν στην διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας. Παρατηρείται, λοιπόν, σε έντονο βαθμό η *ανακατασκευαστική λειτουργία της μνήμης* κατά την οποία οι αφηγητές προβάλλουν την ιδανική πλευρά των αναμνήσεών τους (βλ. σελ. 19).

Η τουρκική εισβολή απέκοψε τους Ζωδιάτες από το *συλλογικό τους χώρο*, τη Ζώδια, και αποδιοργάνωσε τον *συλλογικό τους χρόνο* (βλ. σελ. 13-14), αφού τους εξανάγκασε να διασκορπιστούν, να επανενταχθούν ως άτομα σε άλλα σύνολα και να δημιουργήσουν νέες ομάδες. Οι ίδιοι, όμως, διατηρούν έντονη τη ταυτότητά τους, προσθέτοντας σε αυτήν τις ιδιότητες του πρόσφυγα και του θύματος. Είναι φανερό ότι η ενασχόληση με την κοινότητα της Ζώδιας οδηγεί και στην ενασχόληση με τις έννοιες του *τραύματος* και της *δύσκολης κληρονομιάς*. Όπως σημειώνει ο Κόκκινος (βλ. σελ. 20), το τραύμα μπορεί να είναι συλλογικό ή ιστορικό, να είναι προσβάσιμο και να μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά όπως και η πολιτιστική μνήμη. Πέρα, λοιπόν, από τη συλλογική μνήμη της κοινότητας, οι Ζωδιάτες μεταβιβάζουν μέσα από τις αφηγήσεις και το συλλογικό τραύμα του εκτοπισμού. Οι κάτοικοι ενισχύουν την αξία της χαμένης γης και της ζωής τους στην κοινότητα, υπερτονίζοντας όσα έχασαν και υπογραμμίζοντας την θέση του θύματος στην οποία ανήκουν. Η δύσκολη κληρονομιά, όμως, δεν έρχεται στο προσκήνιο μόνο στην περίπτωση της εισβολής. Εντοπίζεται και στις στιγμές έντασης μεταξύ των κατοίκων που πολλές φορές επιλέγουν να τις αποσιωπήσουν αφού, όπως αναφέρει η Macdonald (βλ. σελ. 20-21), δεν προσθέτουν στη θετική αυτοεικόνα της ομάδας και φέρνουν στην επιφάνεια δύσκολες κοινωνικές σχέσεις.

Η ενασχόληση με το τραύμα και η επαναφορά του στην επιφάνεια συνδράμει στην εξιλέωση από αυτό και στην εκτόνωσή του (βλ. σελ. 20-21). Με τη βοήθεια της προφορικής ιστορίας, οι Ζωδιάτες αφηγήθηκαν την ιστορία της κοινότητας τους όπως ήθελαν να την παρουσιάσουν. Ο Nora, αναφέρεται στους συμβολικούς «τόπους μνήμης». Ένα αρχείο μπορεί να λειτουργήσει ως τόπος μνήμης αν του δοθεί η συμβολική του διάσταση μέσα από τη φαντασία και την ερμηνεία (βλ. σελ. 23). Επομένως, το αρχείο των αφηγητών της Ζώδιας πρέπει να ερμηνευτεί με βάση το σήμερα για να λειτουργήσει ως τόπος μνήμης και να μη μείνει μετέωρο ανάμεσα στη λήθη και τη μνήμη (βλ. σελ. 27).

Ο λόγος για τον οποίο το *θέατρο ντοκουμέντο* προτάθηκε ως κατάλληλος τρόπος έκθεσης αρχείων προφορικής ιστορίας είναι η αμεσότητα, η αυθεντικότητα, η προφορικότητά του και τα μέσα που διαθέτει. Όπως είδαμε παραπάνω, πολλοί πιστεύουν ότι η έκθεση προφορικών μαρτυριών είναι κυρίως ακουστική εμπειρία (βλ. σελ. 26). Με την είσοδο όμως των νέων μέσων στα πρότζεκτ προφορικής ιστορίας, η εικόνα άρχισε να κερδίζει έδαφος μέσω της βιντεοσκόπησης. Το θέατρο είναι τόσο ακουστική όσο και οπτική εμπειρία και μπορεί συμπεριλάβει επί σκηνής όλα τα απαραίτητα μέσα για την καλύτερη απόδοση των προφορικών μαρτυριών. Επιπρόσθετα, η ανθρωποκεντρική φύση του θεάτρου, με επίκεντρο τον ηθοποιό και το σώμα του, επικοινωνεί πλήρως με την ανθρωποκεντρική προσέγγιση της προφορικής ιστορίας. Όπως οι προφορικές μαρτυρίες δίνουν φωνή στους παραγκωνισμένους, επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση και παραθέτουν την αλήθεια κάθε αφηγητή για να καλύψουν τα κενά μιας μεγαλύτερης αφήγησης ή για να δημιουργήσουν μια καινούρια (βλ. σελ. 24), έτσι και το θέατρο ανέκαθεν αποτελούσε χώρο έκφρασης, διαφωνιών, δημιουργίας νοημάτων και πάνω από όλα χώρο αφήγησης προσωπικών ιστοριών, πραγματικών ή φανταστικών, που ανάγονται σε ιστορίες συλλογικού ενδιαφέροντος. Τέλος, το θέατρο έχει ήδη «εισχωρήσει» σε μουσεία και φορείς πολιτιστικής κληρονομιάς με αποτέλεσμα την επικοινωνία τέχνης, ιστορίας, και επιστήμης.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία, κατέληξα να αναγνωρίσω λειτουργίες της δικής μου μνήμης που με οδήγησαν στην επιλογή του θέματος. Όπως αναφέρει ο Nora (βλ. σελ. 23), η *αρχαιακή-μνήμη* και η *μνήμη- καθήκοντος* οδηγεί το άτομο στην ανάγκη διαφύλαξης - διάσωσης στοιχείων και στην ανάγκη να γνωρίζει την προέλευση και την καταγωγή του αντίστοιχα. Τα παραπάνω με οδήγησαν στη δημιουργία του παρόντος αρχείου μέσω του οποίου η κοινότητα της Ζώδιας αφηγείται τη δική της ιστορία. Είναι βέβαιο πως οι 30 αφηγήσεις που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία δεν είναι απόλυτα αντιπροσωπευτικό δείγμα της μεγάλης αυτής κοινότητας. Με την ολοκλήρωση της εργασίας δεν ολοκληρώνεται και η διαδικασία συλλογής προφορικών μαρτυριών από κατοίκους της Ζώδιας, αφού, όπως προαναφέρθηκε, πολλοί αφηγητές δεν συμπεριλήφθηκαν στη διαδικασία εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου. Το εγχείρημα διάσωσης και διαχείρισης της μνήμης της εκτοπισμένης κοινότητας της Ζώδιας θα ολοκληρωθεί όταν το αρχείο θα περιλαμβάνει τις μαρτυρίες όλων όσων θέλουν να μιλήσουν, και όταν αυτές οι μαρτυρίες εκτεθούν στο ευρύ κοινό ανάγοντας τη μικρή ιστορία μιας κοινότητας σε αντικείμενο συλλογικού ενδιαφέροντος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξοπούλου, Χ. 2013. “Ο ρόλος του αποδέκτη / παραλήπτη μαρτυριών ακραίου ψυχικού τραυματισμού στην πρακτική της προφορικής ιστορίας και της ανθρωπολογικής έρευνας” στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, κ.α (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 491-504 Διαθέσιμο στο: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf
- Βαροπούλου, Ε. 2002. *Το ζωντανό θέατρο, Δοκίμιο για τη σύγχρονη σκηνή*. Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα
- Γκαζή, Α. 2010. “Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο” στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή και Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *IPIΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστεργίου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη, 345-361
- Γκαζή, Α. 2013. Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της βιομηχανίας της μνήμης” στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, κ.α (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*. Βόλος, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 27-42 Διαθέσιμο στο: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf
- Γκαζή, Α. 2015. Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στις εκθέσεις των μουσείων: μια επισκόπηση», στο Ει. Νάκου και Α. Γκαζή (επιμ.) *Προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα, νήσος
- Ζώνιου, Χ. 2017. Παραστάσεις θεάτρου-ντοκουμέντο με νέους, εφήβους, παιδιά και μη επαγγελματίες ενήλικες: ένας πρακτικός οδηγός, *Εκπαίδευση και Θέατρο* 18, 32-39
- Ηλιοπούλου, Ε. 2016. Ο κοινωνικός χώρος της σύγκρουσης. Ορατά και αόρατα τείχη στο παράδειγμα της παλιάς πόλης της Λευκωσίας στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη κ. α (επιμ.) *Η μνήμη αφηγείται την πόλη*. Αθήνα, Πλέθρον, 89-106
- Καλαβριανός, Γ. 2017. “Οι άνθρωποι ξοδεύουν τη μισή τους ζωή...μιλώντας για την άλλη μισή”. *Εκπαίδευση και Θέατρο*, 18, 54-59

- Κασίνης, Ι. 2009. *Η Μόρφου κατά τους χρόνους της Αγγλοκρατίας (1878-1959)*. Λευκωσία, Εκδόσεις Επιφανίου
- Κληρίδης, Ν. 1961. *Χωριά και Πολιτείες της Κύπρου*. Λευκωσία (χ. ε)
- Κόκκινος, Γ. 2015. *Το ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης-θύτες και θύματα*. Αθήνα, Gutenberg
- Κωστή, Κ. 2014. Ιστορίες ζωής στο θέατρο των αναμνήσεων. *Εκπαίδευση και Θέατρο* 18, 24-31
- Μαντόλγου, Α. 2010. *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη- Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*. Αθήνα, Πεδίο
- Μαντόλγου, Α. 2012. *Μνήμες. Ατομικές – Κοινωνικές – Ιστορικές*. Αθήνα. Παπαζήσης
- Μελεάγρος, Γ. 2006. *Κείμενα*. Λευκωσία, Σύλλογος Αποφοίτων Ανωτέρων Σχολών Ζώδιας
- Σολομών, Ε. 2013. Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, κ.α (επιμ.) Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*. Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 59-81 Διαθέσιμο στο: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf
- Τάντας, Σ. 1995. *Η Ζώδια τα παλιά χρόνια*. Λευκωσία, (αυτοέκδοση με την επιχορήγηση των Πολιτιστικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου)
- Χατζησυλλής, Χ. 1994. *Οι εθνικόφρονες οργανώσεις Κάτω Ζώδιας*. Λευκωσία, Εθνικός Σύλλογος Ζώδιας “Νικόλαος Π. Γιάγκου”
- Χρύσανθου, Χ. 2009. *Η μνήμη όπου την αγγίζεις πονεί*. Λευκωσία, Εκδόσεις Επιφανίου
- Butler, T. 2013. *Memoryscapes: experiments in deepening our sense of place* στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, κ.α (επιμ.) Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*. Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 83-96 Διαθέσιμο στο: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf
- Cassells, A. 1995. *Μνήμη και Λήθη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Gallagher, K. Carwell, N. & Rodricks, D. 2017. Παρακολουθώντας τη δημιουργία μιας κοινότητας μέσω του θεάτρου. *Εκπαίδευση και Θέατρο* 18, 8-15
- Halbwachs, M. 2013α. *Η Συλλογική Μνήμη*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση
- Halbwachs, M. 2013β. *Τα Κοινωνικά Πλαίσια της Μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη
- MacDonald, S. 2010. Η ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: ερμηνεύοντας τη δύσκολη κληρονομιά. *Τετράδια Μουσειολογίας* 7, 14-22

- Milosavljevic, S. & Gnjidic, S. 2017. Πως η ανακάλυψη ξεχασμένων λογοτεχνικών κειμένων βοηθά μια κοινότητα να διαχειριστεί τις μνήμες της. *Εκπαίδευση και Θέατρο* 18, 16-23
- Pavis, P. 2006. *Λεξικό του θεάτρου*. Αθήνα, Gutenberg
- Tasic, K. S. 2017. “Δοκίμιο εν κινήσει”: η εξέλιξη και η ουσία, *Εκπαίδευση και Θέατρο* 18, 74-81
- Thompson, P. 2008. *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Αθήνα, Πλέθρον

Ξενόγλωσση

- Abrams, L. 2010. *Oral History Theory*. Oxon, Routledge
- Assmann, A. 2008, Canon and Archive στο Erll A. Nünning, A.(επιμ.), *Media and Cultural Memory*. Berlin, Walter de Gruyter, 97-108
- Assmann, J. 2008. Communicative and Cultural Memory στο Erll A, Nünning, A.(επιμ.), *Media and Cultural Memory*. Berlin, Walter de Gruyter, 109-118
- Assmann, J. & Czaplicka, J. 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, (65), 125- 133
- Bradley, S. 2012. History to go: oral history, audiowalks and mobile media. *Oral History* 40(1), 99-110
- Butler, T. 2013. Memoryscapes: experiments in deepening our sense of place στο P. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, κ.α (επιμ.) Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*. Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 83-96 Διαθέσιμο στο: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf
- Case, G. 2005. “Tic(k)”: A Performance of Time and Memory στο Pollock D. (επιμ.), *Remembering. Oral history performance*. New York, Palgrave Macmillan, 129 -142
- Connerton, P. 1989 (2006). *How societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press
- Denham, A. 2008. Rethinking Historical Trauma: Narratives of Resilience. *Transcultural Psychiatry*, 45(3), 391-414
- Erll, A. 2008. “Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory” στο Erll A, Nünning, A.(επιμ.). *Media and Cultural Memory*. Berlin, Walter de Gruyter, 389-398
- Errante, A. 2000. “But Sometimes You're Not Part of the Story: Oral Histories and Ways of Remembering and Telling”. *Educational Researcher*, 29 (2) Διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/1177053?>

[Search=yes&resultItemClick=true&searchText=oral&searchText=history&searchText=in&searchText=museums&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3Frefreqid%3Dsearch%253Ac33e46735ac3a76b0e846c6b0271c33f%26amp%3Bso%3Drel%26amp%3Bwc%3Don%26amp%3Bpage%3D2%26amp%3BQuery%3Doral%2Bhistory%2Bin%2Bmuseums%2B%26amp%3Bfc%3Doff%26amp%3Bacc%3Don%26amp%3Bhp%3D25%26amp%3Bprq%3Doral%2Bhistory&refreqid=search%3A7904b981cf49a81df7767678eb62f738&seq=1#page_scan_tab_contents](http://www.museums.org.uk/search/yes?resultItemClick=true&searchText=oral&searchText=history&searchText=in&searchText=museums&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3Frefreqid%3Dsearch%253Ac33e46735ac3a76b0e846c6b0271c33f%26amp%3Bso%3Drel%26amp%3Bwc%3Don%26amp%3Bpage%3D2%26amp%3BQuery%3Doral%2Bhistory%2Bin%2Bmuseums%2B%26amp%3Bfc%3Doff%26amp%3Bacc%3Don%26amp%3Bhp%3D25%26amp%3Bprq%3Doral%2Bhistory&refreqid=search%3A7904b981cf49a81df7767678eb62f738&seq=1#page_scan_tab_contents)

- Esposito, E. 2008. Social Forgetting: A Systems-Theory Approach στο Erll A, Nünning, A. (επιμ.), *Media and Cultural Memory*, Berlin Walter de Gruyter, 181-190
- Frish, M. 2003. Oral history and Hard Times: a review essay στο Perks, R. Thomson, A. (επιμ.) *The oral history reader*. London. Routledge. 29-37
- Good, F. 2016. Voice, Ear and Text: words, meaning and transcription στο Perks, R. Thomson, A. (επιμ.) *The Oral History Reader*, Oxon, Routledge, 459-469
- High, S. 2010. Telling stories: oral history and new media. *Oral History* 38(1), 101-112
- Kansteiner, W. & Weilnböck, H. 2008. Against the Concept of Cultural Trauma στο Erll A, Nünning, A. (επιμ.), *Media and Cultural Memory*, Berlin Walter de Gruyter, 229-240
- Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7-24
- Read, P. 2003. Presenting voices in different media: print, radio and CD-ROM στο Perks, R. Thomson, A. (επιμ.) *The oral history reader*. London. Routledge, 414-420
- Smith, G. 2016. Remembering in groups: Negotiating between 'individual' and 'collective' memories στο Perks, R. Thomson, A. (επιμ.) *Oral History Reader*, Oxon, Routledge, 193- 211
- Toop, D. 2013. The Body Event: Voice and recorded histories in the creation of a sound installation based on the ideas of the work of artist John Latham στο Sandino, L. Partington M. (επιμ.), *Oral History in the visual arts*, London, Bloomsbury, 17-24
- Shopes, L. 2002. Oral History and the Study of Communities: Problems, Paradoxes, and Possibilities. *The Journal Of American History*, 89(2), 588-598

Παράρτημα

Στο παρόν παράρτημα παρατίθενται 12 ακουστικά αποσπάσματα από τις αφηγήσεις ζωής των κατοίκων.

Η σειρά των αρχείων είναι η εξής:

1. Σκευή Βοσκού – Αναφέρεται στην πρώτη και στην δεύτερη εισβολή και πώς αποχώρησε από την κοινότητα.
2. Ελένη Βοσκού - Περιγράφει πως αρραβωνιάστηκε το σύντροφό της
3. Ιωακείμ Στύλλας - Περιγράφει τον τραυματισμό του κατά τη διάρκεια της εισβολής
4. Γιάννης Γιάγκου - Αναφέρεται στο πώς έμαθε για το θάνατο του αδερφού του
5. Παναγιώτης Κουζάλης- Μιλά για το σχολείο και τις διανυκτερεύσεις στα μποστάνια
6. Τούλα Βούδα- Μοιράζεται δύο κωμικές ιστορίες από τη Ζώδια
7. Μαρούλα Παπαγεωργίου- Τονίζει την ασχολία με το ράψιμο και το κέντημα
8. Παναγιώτα Πάσα- Περιγράφει το πως εργάστηκε σε μικρή ηλικία για να αποκτήσει ένα ρολόι
9. Μαρούλα Ξενοφώντος- Αναφέρεται στην περίπτωση μίας ηλικιωμένης γειτόνισσας της θέλοντας να περιγράψει τις αξίες της εποχής.
10. Πέτρος Χάμπας - Μιλά για τους γάμους
11. Αντρούλα Διακουρτή - Αναφέρεται στις μέρες του πολέμου και πως ήθελε να βαφτίσει το βρέφος της σε περίπτωση που πάθαινε κάτι
12. Παναγιώτα Στύλλα - Μιλά για την ΕΟΚΑ, την συμμετοχή της ίδιας και της οικογένειάς της